Zvuková stránka a grafémika češtiny

Distanční studijní text

Zbyněk Holub, Vladimír Pfeffer, Roman Sukač

Opava 2018

SLEZSKÁ UNIVERZITA
FILOZOFICKO-PŘÍRODOVĚDECKÁ FAKULTA V OPAVĚ

Obor: Literatura a lingvistika

Klíčová slova: Fonetika a fonologie, hláska a foném, suprasegment, rytmus, modulace, ortoepie, norma, kodifikace, pravidla českého pravopisu, asimilace, delimitace, výslovnost.

Anotace: Studijní opora se zaměřuje na strukturu jazyka i promluvy z hlediska fonetiky a fonologie a také z hlediska mluvených či psaných projevů; tedy ortoepie, ortografie, ortofonie Představuje základní pojmy z fonetiky, fonologie, dále principy správné výslovnosti domácích i přejatých slov a pravopisné zásady. Oporu doplňují cvičení, otázky a problémové úlohy.

Autor: **Doc. PhDr. et PaedDr. Zbyněk Holub, Ph.D.**
PhDr. Vladimír Pfeffer, Ph.D.
Mgr. Ing. Bc. Roman Sukač, Ph.D.

Obsah

ÚVODEM 7
RYCHLÝ NÁHLED STUDIJNÍ OPORY 8
1 PŘEDMĚT STUDIA FONETIKY A FONOLOGIE 9
1.1 Fonetika 9
1.1.1 Fonetika 10
1.2 Fonologie 11
1.2.1 Fonémy segmentální a suprasegmentální, alofony 12
1.2.2 Změny a varianty fonémů 13
2 PROZÓDIE A SUPRASEGMENTÁLNÍ JEDNOTKY 16
2.1 Přízvuk 17
2.2 Postavení předložek 17
2.3 Přízvuk hlavní a vedlejší 18
2.4 Postavení klitik, tj. příklonky a předklonky 19
2.5 Větný přízvuk 20
2.6 Důraz 21
3 SLABIKA 22
3.1 Slabika a její popis, slabičné typy 22
3.2 Pobočná slabika 23
3.3 Funkce slabiky a její složení 24
3.3.1 Složení slabiky 24
3.4 Hranice (svahy) slabiky 24
4 TAKT A MODULACE 27
4.1 Taktová předrážka (předtaktí, předrážkový takt) 28
4.2 Rytmus 28
4.3 Taktová skupina a frázování, pauzy 29
4.4 Melodie souvislé řeči 30
4.5 Silová modulace řeči (dynamika) 31
4.6 Výška hlasu a její změny 31
4.7 Fonologické jevy související s modulací (jako suprasegmentální jednotky) 32
4.8 Základní typy větné intonace 33
4.9 Metrické stopy 34

4.10 Časová modulace řeči (mluvní tempo, tempo řeči) 34
4.11 MODULACE BARVY HLASU (TIMBRE/TÉMBR) 35
5 DISTINKTIVNÍ RYSY A OPOZICE 37
5.1 Distinktivní rysy 38
5.2 Klasifikace opozic 38
5.3 Exemplifikace a sémantické reflexe v češtině 40
6 ARTIKULAČNÍ FONETIKA 42
6.1 Mluvní orgány a jejich funkce 44
6.1.1 Řízení řečové činnosti 44
6.1.2 Poruchy produkce řeči 45
6.2 Vlastní mluvní orgány 46
6.2.1 Ústrojí dýchací (respirační) 46
6.2.2 Ústrojí hlasové (fonační) 47
6.2.3 Ústrojí modifikační (artikulační, hláskovací) 49
6.3 Aktivní artikulační orgány 52
6.4 Pasivní artikulační orgány 55
6.5 Ústrojí sluchové 57
6.6 Typy hlásek podle tvoření 58
6.6.1 Systematika vokalických zvuků (vokoidů, vokálů) z artikulačního hlediska 59
6.6.2 Systematika konsonantů (contoidů) z artikulačního hlediska 62
7 AKUSTICKÁ A AUDITIVNÍ FONETIKA 70
7.1 Typy hlásek z akustického a auditivního hlediska 73
7.2 Vokalické zvuky z akustického a auditivního hlediska 74
7.2.1 Monoftongy 74
7.2.2 Diftongy a jiné složitější vokalické zvuky 75
7.3 Podklady k transkripcím 76
7.3.1 Fonetická transkripce (fonetický přepis) 76
7.3.2 Fonologický přepis (fonologická transkripce) 77
8 PŘEHLED PRAVIDEL VÝSLOVNOSTI A PRAVOPISU VOKÁLŮ 81
8.1 Výslovnostní odchylky v kvantitě vokálů 82
8.1.1 Problémové případy – pravopis i výslovnost 82
8.2 Spojování vokálů, tzv. ráz v češtině 84
8.3 Označování délky samohlásek 86

8.4 Pravopisná pravidla střídání krátkých a dlouhých samohlásek 86
8.5 Pravopis a výslovnost písmena -ě- 87
8.6 Pravopis i//y, í//ý 88
9 PŘEHLED PRAVIDEL VÝSLOVNOSTI A PRAVOPISU KONSONANTŮ 90
9.1 Spojování konsonantů – spodoba (asimilace) artikulační 91
9.2 Artikulační spodoba se změnou místa tvoření 91
9.3 Artikulační spodoba se změnou způsobu tvoření 92
9.4 Výslovnost konsonantů stejných 92
9.5 Výslovnost některých dalších konsonantických skupin 94
9.6 Výslovnost spojení konsonantů, v nichž se připouští zjednodušení 94
9.7 Výslovnost některých slov jednotlivě 94
9.8 Pravopis skupin konsonantů beze změny 95
9.9 Pravopis změn konsonantických skupin při derivaci příponami 95
10 SPOJOVÁNÍ KONSONANTŮ A ASIMILACE, HRANICE SLOV V PÍSMU 98
10.1 Spojování konsonantů – spodoba asimilační 99
10.2 Asimilace znělosti uvnitř slova 99
10.3 Asimilace znělosti na rozhraní slov 99
10.4 Zvláštní případy asimilace znělosti 100
10.5 Výslovnost a pravopis prepozic 101
10.6 Psaní spřežek 103
10.7 Pravopis spojovníku 104
11 ČLENÍCÍ ZNAMÉNKA V PRAVOPISE ČEŠTINY 107
11.1 Tečka 107
11.2 Čárka 108
11.3 Středník 109
11.4 Otazník 109
11.5 Vykřičník 110
11.6 Dvojtečka 110
11.7 Uvozovky 110
11.8 Pomlčka 110
11.9 Závorky 111
12 PRAVOPIS VELKÝCH PÍSMEN 113
12.1 Podstata vlastních jmen 113

12.2 Pravidla o psaní velkých písmen u vlastních jmen 114
12.3 Typy vlastních jmen podle pojmenované skutečnosti 114
12.4 Vyjádření zvláštního vztahu k osobě či věci 115
12.5 Pravopis velkých písmen na začátku větných celků 116
12.6 Pravopis velkých písmen u zkratek a značek 116
13 PSANÍ A VÝSLOVNOST SLOV PŘEJATÝCH 118
13.1 Pravopis a výslovnost slov přejatých 118
13.2 Pravopis a výslovnost přejatých slov obecných 119
13.3 Pravopis a výslovnost přejatých slov vlastních 121
LITERATURA 132
SHRNUTÍ STUDIJNÍ OPORY 136
PŘEHLED DOSTUPNÝCH IKON 137

ÚVODEM

Tato studijní opora slouží jako distanční studijní text k předmětu Zvuková stránka a grafémika češtiny. Poskytuje základní orientaci v nauce o zvukové stránce jazyka češtiny tak, aby student mohl bez potíží přistoupit ke studiu jednotlivých jazykovědných disciplín. Opora také uvádí studenta do zásad spisovné výslovnosti češtiny a pravopisných pravidel.

Předpokládá se, že student pracující s touto oporou zvládne základní lingvistickou terminologii a je tedy schopen bez potíží chápat odborné výklady.

Veškerá látka je rozdělena na úseky koncentrované na nejdůležitější témata fonetiky, fonologie, ortoepie a pravopisu. V průběhu lekcí si student může své znalosti ověřit kontrolními otázkami a prohloubit samostatnými úkoly.

RYCHLÝ NÁHLED STUDIJNÍ OPORY

Jednotlivá témata se probírají v lekcích.

Probíraná témata:

1. Předmět studia fonetiky a fonologie
2. Prozódie a suprasegmentální jednotky
3. Slabika
4. Takt a modulace
5. Distinktivní rysy a opozice
6. Artikulační fonetika
7. Akustická a auditivní fonetika
8. Přehled pravidel výslovnosti a pravopisu vokálů
9. Přehled pravidel výslovnosti a pravopisu konsonantů
10. Spojování konsonantů a asimilace, hranice slov v písmu
11. Členicí znaménka v pravopise češtiny
12. Pravopis velkých písmen
13. Psaní a výslovnost slov přejatých

1 PŘEDMĚT STUDIA FONETIKY A FONOLOGIE

RYCHLÝ NÁHLED KAPITOLY

Fonetika je nauka o funkci hlásek (fonů) v mluvené řeči. Odlišujeme fyziologický, artikulační, auditivní a akustický charakter základní fonetické jednotky, zvukový charakter promluvy a výpovědi, větné úseky (kóla). Fonologicky odlišujeme distinktivní funkce zvuku, fonému, změny a varianty (včetně prostředků emotivního charakteru).

CÍLE KAPITOLY

Dozvíte se

- význam fonetických a fonologických disciplín
- využití fonologických i fonetických prostředků
- jak pracovat se související literaturou

Budete schopni

- vyhledat si potřebné informace k pochopení systému zvukové stránky jazyka
- prakticky využívat poznatků z oblasti fonetiky a fonologie

KLÍČOVÁ SLOVA KAPITOLY

fonetika a fonologie, fonetické i fonologické vědy (disciplíny) a jejich klasifikace (podle oblastí, cíle a specifik, mezipředmětové vztahy), hláska a foném, vokál, konsonant, diftong, alofon a varianta, klasifikace hlásek.

1.1 Fonetika

Fonetika se zabývá pozorováním a popisem hlásek, zvuků (fonů) v mluvené řeči. Sleduje fyziologickou činnost mluvidel, výslovnost mluvčího a akustickou podstatu. Předmětem jejího zkoumání je především hláska (fon), která má charakter základní fonetické jednotky.

V rámci procesu segmentace tu vzniká zvukový segment, který lez charakterizovat výhradně výčtem akustických a percepčních vlastností. K odlišení charakteru hlásky je potřeba odlišit diferenční (distinktivní) rysy této jednotky a pochopit hlásku jako způsob reprezentace fonému (jako jednu z jeho možných zvukových variant). Nejvyšší jednotka mluvního aktu je promluva, která se skládá z výpovědí (v syntaktickém pojetí z vět), tedy z nejmenších promluvových celků uzavřených po stránce významové a intonační. Výpovědi se dále člení ve větné úseky (*kóla*), které jsou vymezovány a určovány po zvukové stránce pauzou a dalšími intonačními prostředky (větný přízvuk, melodie). Složkami, z nichž je vybudován větný úsek, jsou tzv. přízvukové takty, vymezovány především slovním přízvukem. Nejmenší jednotkou řeči je slabika.

SAMOSTATNÝ ÚKOL

Najděte v knize M. Krčmové (*Úvod do fonetiky a fonologie pro bohemisty*, 2016) přehled klasifikace hlásek a sestavte si podle modelu autorky tabulku vlastní. Porovnejte s výkladem v 7. s 8. kapitole této opory.

1.1.1 FONETIKA

Fonetika zkoumá základní a nejkonkrétnější (výrazový) plán jazyka, oblast zvuku, ze tří hledisek. Lze tu hovořit o **fonetických vědách**. Jednotlivé fonetické vědy pak můžeme dále klasifikovat:

1. podle zkoumaných oblastí:

- fyziologicko-artikulačního (organogenetického) typu je **fonetika artikulační**. Je nejblíže fyziologii. Zabývá se tvorbou fónů artikulačními orgány, produkcí a vývojem řeči správně tvořené i patologické. Výsledkem zkoumání je především popis tvoření jednotlivých hlásek a způsobů jejich spojování.
- auditivního typu je **fonetika akustická**. Předmětem zkoumání je přenos zvuků a výsledný signál řeči.
- akustického (též funkčního) typu je **fonetika auditivní**. Zkoumá a hodnotí lidskou řeč sluchem. Je zaměřena na rozbor vytvořeného signálu.

2. Podle cíle:

Fonetika má různé zaměření i podle cíle, který sleduje:

- **fonetika obecná** se zabývá základními problémy utváření lidské řeči

- **fonetika speciální** sleduje zvukovou stavbu konkrétního jazyka; v rámci jejího pojetí se berou v úvahu všechny mluvené podoby určitého národního jazyka (v mluveném projevu spisovné a nespisovné prvky interferují daleko více než v textech psaných)
- **fonetika srovnávací** se zabývá porovnáváním zvukové stavby dvou různých jazyků nebo dialektů; její poznatky se využívají při výuce cizím jazykům
- **statická** a **synchronní** fonetika vychází primárně ze studia „parole“ (tedy z konkrétní skutečně pozorovatelné formy existence lidského jazyka)
- **historická fonetika** (diachronní, dynamická) aplikuje poznatky získané synchronním studiem řeči diachronně; lze je totiž vztáhnout i na vývoj jazyka (jehož změny byly změnami jeho reálného znění, ne vždy reflektovanými písmem); srov. též ESČ.

3. Podle dílčích specifik se fonetická klasifikace zabývá též některými **specifickými otázkami**:

- **sociofonetika** se zaměřuje na studium sociálně podmíněné diferenciace zvuku řeči
- **patofonetika** zaznamenává fonetická zkoumání patologické výslovnosti
- **pedofonetika** je součástí pedolingvistiky (nauky o vývoji a formování řeči dítěte) a zabývá se vývojem dětské řeči (ESČ). Zcela zvláštní situace však také přináší studium zvuku řeči při zpěvu.
- **klinická fonetika** je orientována k problematice poruch řeči (ESČ)
- **aplikovaná fonetika** (jako synchronní věda) uvádí fonetické poznatky do praxe (např. ve výuce cizích jazyků, při výchově kultivovaných projevů veřejných mluvčích; srov. ESČ)

Další **disciplíny** můžeme spíše považovat za **související**. Takovou vědou je **logopedie** (pedagogická disciplína věnující se edukaci a nápravě řeči) nebo nauka o řečových technologiích (jedná se o směr založený především na technickém modelování řeči.

SAMOSTATNÝ ÚKOL

Najděte odkazy k organogenetické fonetice (přehled mluvních orgánů apod.) a doplňte si přehled literatury, v níž jste potřebné informace našli!

Porovnejte vybrané vokály a konsonanty z hlediska jejich artikulace, akustiky a funkce (alespoň 5 hlásek!).

1.2 Fonologie

Další lingvistickou vědou fonetického typu je **fonologie** (čili ***fonémika***). Obdobně jako fonetika zkoumá zvukovou stránku jazyka, ale zabývá se zvuky, které mají distinktivní

(rozlišovací) funkci (z hlediska významu celku). Hlavním zájmem zkoumání je tu **foném**, tedy nejmenší zvuková jednotka stavby jazyka schopná rozlišit význam; je to základní jednotka fonologie (z hlediska akustického a systémového). Jednotlivá pojmenování odlišují fonémy na základě substituce; jsou v daném jazyce *významotvorné*. Záměnou fonému se vytvoří nové slovo.

V rámci kontrastních realizací vykazují fonémy diferenční (distinktivní) rysy a příslušné zvukové charakteristiky. Každý foném se pak liší od fonémů ostatních nejméně jednou fonologickou distinktivní vlastností. Počet těchto jednotek, které samy význam nemají (jak už bylo řečeno výše), ale jsou „stavebními kameny" jednotek vyšších, je poměrně nevelký a v dané době je v jazyce konečný. Z jejich kombinací se však utvářejí všechny výrazy daného jazyka. Pro současnou češtinu se dnes uvádí 36 fonémů, 10 vokalických a 26 konsonantických.

1.2.1 FONÉMY SEGMENTÁLNÍ A SUPRASEGMENTÁLNÍ, ALOFONY

Odlišujeme dva typy fonémů: **segmentální** (slova lze na ně segmentovat, tj. rozložit. Podílejí se na utváření jazykových jednotek vyššího řádu, morfémů a slov; a to ve vztahu k hláskám čili fonům) a **suprasegmentální** (sem patří prozodické jevy: intonace, přízvuk, popř. tón hlasu rychlost řeči)

V běžné řeči se ovšem fonémy realizují (manifestují) jako fony (akustické signály, hlásky). Fony patřící k jedinému fonému musí tudíž mít (alespoň některé) společné zvukové vlastnosti. Tyto výslovnostní varianty *fonému* (varianty jednoho fonému) v rámci fonologické teorie nazýváme **alofony.**

Jednotlivé **alofony** můžeme dále klasifikovat jako **základní** (srov. realizaci / n / v čes. noha), které nesou maximum rozlišovacích vlastností, a **poziční (kombinatorní;** srov. realizaci téhož fonému v čes. *skleŋka*), na něž výrazně působí hláskové okolí.

Poziční (kombinatorní, kombinatorické, závislé) alofony jsou ty realizace fonému, které jsou modifikovány vlivem hláskového okolíFoném se tedy může realizovat více způsoby (na úrovni fonů). Zvláštním případem využití kombinatorního alofonu jsou případy, kdy základní a poziční alofon stojí v **komplementární** (doplňkové) **distribuci**: pro tyto alofony platí, že se nemohou nikdy vyskytnout ve stejném hláskovém okolí. V komplementární distribuci je v češtině realizace [*n*] a [*ŋ*]: velární [*ŋ*] se vyskytuje pouze před [*k*], [*g*], je tady kombinatorním alofonem fonému /n/ - [*víŋko*], [*koŋgo*]. Za jediný foném pokládáme proto zvuk ve slovech [*hana, lano*] i [*haŋka, laŋko*]. také ve slově [*utne*], kde dochází mezi [*t*] + [*n*] ke koartikulaci, ve slově [*punci:k*] = *puntík*, kde mnozí mluvčí vyslovují [*n*] + [*c*] jedním artikulačním pohybem (což zní jako „*puňtík*"). Typickým příkladem kombinatorního alofonu je v češtině výslovnost /*m*/ jako retozubného, následuje-li po tomto /*m*/ retozubná souhláska (typ *tramvaj, limfa*). V jiných pozicích se přitom takové [*m*] neobjevuje.

1.2.2 ZMĚNY A VARIANTY FONÉMŮ

Změny způsobené hláskovým okolím jsou ve většině jazyků **obligatorní** (závazné; např. v češtině asimilace znělosti). **Ostatní varianty** jsou charakteristické pro jednotlivé fonické podsystémy jazyka nebo promluvu jednotlivce. Jsou **fakultativní** (volitelné) a slouží ke stylové diferenciace jazyka, popř. jsou ovlivněny dialektem, regiolektem apod. (např. ve slově /*plagát*/, kde je /g/ alofonem fonému /k/) a nejsou přímo závislé na hláskovém okolí. Tyto varianty mohou být rozděleny do několika skupin:

Stylové varianty jsou prostředkem fonické stylizace promluvy. Jsou v jazyce do jisté míry standartizovány : dokonalejší artikulace je např. typická pro slavnostní projevy, málo přesná artikulace s vypouštěním některých relací pro běžný výslovnostní styl. V některých jazycích existují i alofony scénické.

Emotivní varianty jsou způsobem fonického vyjádření emocionálního stavu mluvčího a přidávají k nocionální složce sdělení emotivní příznaky. Jsou v jazyce do jisté míry ustáleny.

Oblastní varianty jsou změny realizací fonémů nebo využití kombinatorní variant související s teritoriálním původem mluvčího. Jsou to vlivy fonologicko-fonetické stavby jiného útvaru národního jazyka a jsou společné větším skupinám obyvatel (v češtině např. výslovnost česká a výslovnost moravská).

Jiné obměny ukazují **sociální původ** mluvčího (z angličtiny známá oxfordská výslovnost), mohou být i **generační**. Zvláštní skupinu tvoří **individuální varianty**, které souvisejí s typickou výslovností konkrétního člověka. K **anomálním variantám fonémů** patří také (např.) emotivní realizace / r / v čes. *brrr*.

KONTROLNÍ OTÁZKA Č. 1

Užijte ve větách následující paronyma a dokažte tak, že kvantita fonému má významotvornou funkci. Uveďte další podobné příklady. Nabízené opozice: *vina – vína, dal – dál, píle – pile, soli – solí, řad – řád, vrány – vraný, kára – kárá, sílí – sili, bál – bal.*

KONTROLNÍ OTÁZKA Č. 2

1. Vysvětlete rozdíl mezi fonetikou a fonologií.
2. Jaký je vzájemný vztah mezi hláskou a fonémem?
3. Objasněte podstatu fonetické transkripce.

KONTROLNÍ OTÁZKA Č. 3

Na příkladech z textu doložte významotvornou funkci fonému:

Vypátrejte tiskařského šotka

Kluci, holky - pozor!
Tahle fotka,
to je podobizna
tiskařského šotka.

Všecka slova v okolí
převrací a komolí!
V tom je prostě mistr světa.
Neobstojí před ním
žádná věta.

KDO SE ŽENÍ? ČENICH!
PES MÁ ČTYŘI ROHY.
Pro legrácky má ten rošťák vlohy!

JÍTE RÁDI VÝRY?
HOLIČ STŘÍHÁ HLASY.
Copak nás má všechny za mamlasy?

OBUJTE SI NOTY!
V NOCI PADÁ KOSA.
Potrestejte toho utřinosa!

KOŘENÍTE VEPŘEM?
TRÁVA ŽERE KRÁVU.
Zatkněte ho! Vždyť jsme přece v právu!

Gdo muk f aloutrijách žabrání?
Vyplašuji pr něm šátrání!

Kláda sedum za vinu*
žere misku zločinu%

Krindypindy 5ádn7 trest$

Šotek zdraví osto3est.

(J. Žáček)

SHRNUTÍ KAPITOLY

Předmětem zkoumání fonetiky je především hláska (fon; z hlediska popisu akustického a systémového). Vysvětlili jsme vztah hláskosloví k vyšším jednotkám mluvního aktu (po stránce významové a intonační), členění výpovědi ve větné úseky (*kóla*), přízvukové takty (se zapojením slovního přízvuku); též s ohledem na členění slabik. Fonetické vědy pak můžeme dále klasifikovat podle zkoumaných oblastí (fonetika artikulační, akustická, auditivní; samostatně s ohledem na hledisko **funkční). P**odle cíle jsme odlišili **fonetiku obecnou, speciální, srovnávací, statickou** a **synchronní, historickou.** Podle dílčích specifik potom **sociofonetiku, patofonetiku, pedofonetiku, k**linickou a aplikovanou fonetiku; související disciplínou je **logopedie**. Fonologie (fonémika) zkoumá zvukovou stránku jazyka s ohledem na distinktivní (rozlišovací) funkci fonémů (z hlediska významu celku). Fonémy rozlišujeme segmentální a suprasegmentální. Realizují se jako alofony, které lze klasifikovat jako základní a poziční (kombinatorní). Změny fonémů jsou obligatorní nebo fakultativní; varianty jsou **emotivní, oblastní, sociální, generační** či **individuální. Mezi** fonologické disciplíny patří fonologie obecná, srovnávací a historická.

2 PROZÓDIE A SUPRASEGMENTÁLNÍ JEDNOTKY

RYCHLÝ NÁHLED KAPITOLY

Seznámíme se s prostředky segmentální a suprasegmentální (přízvuk, melodii apod.); rovněž ve vztahu k modulaci souvislé řeči. Odlišíme základní prozodické a intonační prostředky a schémata, kadenci, antikadenci a polokadenci, popř. další suprasegmentální změny a varianty. Povšimneme si tedy prozodie (včetně důrazu a emfáze, úlohy předložek a klitik).

CÍLE KAPITOLY

Dozvíte se

- význam fonetických či fonologických jednotek suprasegmentálních
- využití prozodických prostředků
- o metodice práce s literaturou

Budete schopni

- vyhledat si potřebné informace k pochopení prozodického systému zvukové stránky jazyka
- prakticky využívat poznatků z oblasti prozodické teorie

KLÍČOVÁ SLOVA KAPITOLY

jevy suprasegmentální, přízvuk hlavní a vedlejší, melodický a dynamický, volný, pohyblivý a stálý, slovní a větný, důraz, emfáze, (ve vztahu k modulaci), prozodické prostředky, kadence (antikadence, polokadence), koncové úseky

Suprasegmentální rysy (zvukové jevy na vyšší úrovni) označujeme v případě, že mají schopnost rozlišovat význam slov, za *distinktivní jevy* (např. v češtině k nim patří délka samohlásek; také: délka souhlásek, znělost, zaokrouhlenost, otevřenost, přednost, palatalizace, přízvuk, intonace aj.). Realizují se v rámci slabiky, slova nebo výpovědi, tedy až v rámci určitého řetězce segmentálních fonémů.

2.1 Přízvuk

Přízvuk může být **slovní** (a to pevný nebo pohyblivý) **větný** (zde souvisí s důrazem a s emfází, tomto případě jde tedy o **přízvuk dynamický**. Další klasifikace pak odlišuje přízvuk **hlavní** a **vedlejší**, **dynamický** a **melodický** apod.

Přízvuk (někdy označovaný jako *akcent*) není jen předmětem studia fonetiky, ale jako suprasegmentální jev je začleněn též mezi ortoepická pravidla. Jedná-li se o přízvuk **důrazový, dynamický**, pak vzniká zesílením výdechového proudu (hlasivky se více rozechvějí: čím více se hlasivky chvějí, tím je tón vyšší, hlas silnější a artikulace výraznější). **Přízvuk melodický** (**tónový** nebo **intonační**) se vyznačuje zvláštním průběhem tónu přízvučné slabiky (např. v srbštině a v chorvatštině, v čínštině apod.). **Slovní přízvuk** je v češtině na první slabice.

Některá krátká slova přízvuk nemají a opírají se o přízvučné slovo, které předchází (**příklonky, enklitika**) nebo následuje (**předklonky, proklitika**; srov. dále). Odchylkou jsou tu jednoslabičné (*bez, do, ke, na, nad, od, pod*) a dvouslabičné (*ode, nade*) předložky, které vyslovujeme jako přízvučné. Následující slovo přízvuk ztrácí a přiklání se k předložce a vytváří jeden přízvukový celek, tzv. *takt* (srov. dále). V předložkovém spojení váže na sebe tento tvar první slabiku. Pokud je však slovo delší, pak přízvuk na předložku nutně nepřechází. Vzniká pak hlasitějším vyslovením některé slabiky nebo taktu.

2.2 Postavení předložek

Na jednoslabičné předložce leží hlavní přízvuk; slovo, s nímž se spojuje, se k ní přiklání (ˑ*po Labi*, ˑ*na východě*, ˑ*ke škole*). V autentických mluvených projevech, při nichž mluvčí usiluje o co největší srozumitelnost, lze sledovat posuny přízvuku z jednoslabičné předložky na následující slovo, a to v těchto případech:

- pokud po předložce následuje velmi dlouhé slovo (*na* ˑ*nejnenápadnějším* ˑ*místě*);
- po předložce následuje nesklonné slovo, např. příslovce (*na* ˑ*velmi* ˑ*nenápadném* ˑ*místě*);
- při silném zdůraznění slova po předložce (ˑ*zůstanete na* ˑ*tomto místě*).

Neslabičné předložky *s, z, v, k*, se vyslovují se slovem, k němuž náleží, jako jedno slovo (přízvuk samy nemohou mít, poněvadž netvoří slabiku). Stanou-li se slabičnými (*se, ze, ve, ke*), přízvuk mají. Rozšíří-li se jednoslabičné předložky o *-e* (*od - ode, nad - nade, pod - pode, bez - beze*), hlavní přízvuk na nich zůstává a následující slovo se k nim přiklání (ˑ*ode mne*, ˑ*nade všechno* aj.). Dvojslabičné předložky (*mimo, mezi, kromě, skrze, podle*) i jejich zkrácené podoby (*krom, kol, skrz*) a předložky *dle, zpod* nemívají hlavní přízvuk (*mezi* ˑ*stromy, skrz* ˑ*řad, dle* ˑ*předpisu*). Slovní přízvuk může být dvojího typu (podle postavení a významu). V promluvovém slově se projevuje **hlavní (slovní) a vedlejší přízvuk.**

KONTROLNÍ OTÁZKA Č. 4

Rozhodněte, která z uvedených grafických slov jsou nepřízvučná, a charakterizujte přízvuk slovní v těch slovech, kde zastoupen je. Nabízený výběr: *mylný názor, v lese, pracoval jsem, učil se, uvědomit si, z domova, ve škole, odpovíš mi, prý odešel, ulom mi, sestra Helena, sestřenice, dále než do Ostravy, počet se zvýší, ať mi poděkuje, jestli odejdeš, umyj si ruce, byl bych býval usiloval.*

2.3 Přízvuk hlavní a vedlejší

Hlavní přízvuk je nejsilnější přízvuk ve slově; v češtině signalizuje začátek taktu nebo slova (vždy na první slabice slova nebo taktu). Hlavní přízvuk je někdy ztotožňován s přízvukem slovním. V češtině je stálý. Dochází k zesílení výslovnosti; jde tedy o přízvuk **dynamický** (čeština patří k jazykům s dynamickým přízvukem. **Přízvuk vedlejší** je slabší než přízvuk hlavní; nemusí být ve slově vždy (použití není závazné), zatímco hlavní zastoupen být musí. Vedlejších přízvuků může být ve slově více, ale hlavní jen jeden. Takový přízvuk je častý u slov:

- *víceslabičných*. Hlavní přízvuk je na první složce slova, vedlejší na další složce: na slabikách lichých (ˑ*nejstaˑrostliˑvjejší*) nebo na předposlední slabice (ˑ*zaznamenáˑvaní*).
- *složených* (ˑ*zemědělský*), kde akusticky signalizuje začátek druhé části složeniny a usnadňuje posluchači orientaci v promluvě.
- u typů *souřadně spojených, recipročních* (apod.; např. u spojení ´česko-´ruský): hlavní přízvuk je pak na obou složkách.

Vedlejší přízvuk je fakultativní; přispívá k větší zřetelnosti mluvy. Jak už jsme zmínili, u slov čtyřslabičných na slabice třetí (*neví'daný*), u pětislabičných a víceslabičných na slabice třetí nebo čtvrté (*'poho'tového* vedle *'pohoto'vého*). Slova trojslabičná zpravidla vedlejší přízvuk nemají, mohou jej však mít na poslední slabice, zvláště je-li poslední samohláska dlouhá (*'vydá'vá*). Vedlejší přízvuk získávají i slova jednoslabičná ve spojení s jinými jednoslabičnými: *'Kde se 'ti to 'stalo*?

SAMOSTATNÝ ÚKOL

Najděte v následujících slovech (lexikálních či větných) hlavní a vedlejší přízvuky slovní (tam, kde je jejich užití nezbytné): *povaloval, na lavici, před komínem, nejraději, odpovídal, českomoravský, na obraze, černovlasý, česko-německý, poposedává, hrbolatý, nenáviděl, životopisy, nějakému, břidlicový, kořenáče, štěpovaný, napřažené, nezakolísal,*

nepříjemnosti, na darebáka, způsobilo, předpovědi, polojasno, důležité, pozůstatky, středozemní, nezapomeň.

2.4 Postavení klitik, tj. příklonky a předklonky

Jednoslabičná slova, která se často spojují se sousedním slovem do jednoho přízvukového taktu, tvoří různé varianty přízvučnosti.

Příklonka (**enklitikon**) je nepřízvučné jednoslabičné slovo. V proudu řečí nemívá přízvuk, který následuje po slově přízvučném a tvoří s ním jeden takt (srov. dále). Obvykle se jedná o zvláštní krátké tvary osobních zájmen (*my, mě, ti, si, tě, se, mu, ho*; ve spojení: *najedl se*), jednoslabičné tvary slovesa být – jako součást složených slovesných tvarů (*by, bych, bychom, byste, jsem* aj. ... *šel jsem*), jednoslabičné spojky (např. spojka *však*, která bývá často umisťována na druhém místě ve větě, jak je to obvykle u příklonek pravidlem), příslovce (*přišel tam*) aj. Připojují se k přízvučnému slovu, které jim předchází (ːmyl_jsem_se, ːpřál_bych_mu ːzdraví). Příklonná slova mohou mít za jistých podmínek i přízvuk hlavní, např.: Kdo *to je*? x *Kdo ːje to*? ːTo je můj ːpřítel. x To ːje pravda. Jednoslabičné slovo nepřízvučné se tedy váže k přízvukovému taktu předcházejícímu nebo následujícímu [´pozvánkuvám ´bude ´tlumočit ´náš´brněnckí ´spravodaj].

Předklonka (**proklitikon**) je nepřízvučné slovo, které následuje po pauze a předchází přízvučnému slovu (řidčeji: např. *můj bratr, pět korun*; sem náleží i nepřízvučné předložky). S následujícím slovem tvoří jeden přízvučný celek (ːpo Vltavě i_ːpo Labi, mezi_ːotcem_a_ːmatkou, čekal, že_ːpřijde ːvčas)

KONTROLNÍ OTÁZKA Č. 5

Vyznačte v následujícím textu enklitika a proklitika, popř. předtaktí. Kde jsou dvě možnosti, vysvětlete varianty výkladu: *líbilo se vám, kdo mu věří, to je ale, bez pomoci maminky bych to nedokázal, to prohlášení, chceš to dokázat, a to je všechno, co veškeré, kdy jste se rozhodli, nezapomeň si napsat, a to bych nikdy nesvedl, v našem domě je, stůj noho, kdy se ti to stalo, dokud to bylo bílé nic, a na závěr, pozůstatky jsou, co všechny ty potíže, jak mi vysvětlíš, čím je zralejší, to všechno se mihlo, a vrhlo se přímo na něho, domek měl střechu, prudce se obrátil, neb tolik to stojí, dá se říct, ulom mu, přijel by, leč měl hlad.*

2.5 Větný přízvuk

Tento suprasegmentální jev představuje nejsilnější přízvuk v kólu (srov. dále) nebo v kratší větě; některé slovo vyniká ve větě nad ostatními. Zesílení intenzity se projevuje pouze na přízvučné slabice, ne na celém slově. V oznamovací větě bývá významové jádro na konci věty. Mění-li se postoj mluvčího (radost, obdiv, rozhořčení), pak je přízvuk na jiném místě. Tento přízvuk má vliv i na význam sdělení. Je-li věta rozvitější, může mít dva i více větných přízvuků; rozhoduje o tom míra rozvitosti a mluvní tempo. Větných přízvuků může být tolik, kolik je ve větě větných úseků (kól). V psaných projevech se větný přízvuk většinou graficky neoznačuje.

Někdy klademe větný přízvuk i na jiné místo ve větě, a to:

- při mimořádném zdůraznění některého slova nebo v těch případech, když ho klademe do protikladu s jiným slovem ve větě (*Rozhoduje nejen nadání, ale i vůle a vytrvalost.*);
- ve větách citově zabarvených (emocionálních a expresivních), v nichž bývá větný přízvuk na začátku věty (*Pěkně jste to provedli, jen co je pravda!*).
- při neobvyklém pořádku slov, zejména při inversi: *pro 'potomků 'budoucích 'paměť.*
- při silném důrazu na slově před předložkou (*''Kolik za to*?)
- v ustálených frazémech a parémiích (*''Host do domu — ''Bůh do domu*).

KONTROLNÍ OTÁZKA Č. 6

Porovnejte s výkladem výše poučení o aktuálním/ kontextovém členění větném (např. v *Příruční mluvnici češtiny*).

Přízvuk lze hodnotit i **ve vztahu k flexi**. Jedná se potom o přízvuk **stálý** nebo **pohyblivý**. **Stálý přízvuk** při ohýbání slova nemění svou polohu. **Pohyblivý přízvuk** může při ohýbání svou polohu měnit.

SAMOSTATNÝ ÚKOL

Čtěte se správným přízvukem:

Přehrabávat, bezvýznamný, nadprůměrný, profesor, radiotechnika, regionální, subjektivní; podivuhodný, žlutozelený, modrooký, cílevědomý, pravděpodobně, literárněhistorický; za řekou, na stromech, se sekerou, ve čtvrtek, ve všem, před vyučováním, pro studenty, nad námi; v důsledku zpoždění, vzhledem k potřebám, jednání stran převodu majetku, vlivem špatného počasí, po nejnepřístupnějších cestách, přes nejnepropustnější pralesy.

2.6 Důraz

Nápadné zesílení slovního přízvuku označujeme jako **důraz** (v textu bývá označen∷). Vyjadřuje subjektivní postoj mluvčího k obsahu sdělení, neboť zesílením přízvučné slabiky upozorňuje na obsahovou závažnost příslušné části promluvy nebo celé věty. Důrazové slovo stojí obyčejně na konci věty. Silněji zdůrazníme, posuneme-li důraz dopředu k začátku věty (*Šlo mu hlavně o ty peníze*. x *O ty peníze mu hlavně šlo*.). Můžeme zdůraznit kterýkoli výraz ve větě bez ohledu na jeho postavení.

SAMOSTATNÝ ÚKOL

Přečtěte a vyznačte důrazová slova:

Na pasece stála chaloupka udělaná z pařezu, v ní byla světnička a v té světničce spali na posteli dva mužíčkové.

Ten, co byl přikrytý červenobíle pruhovanou peřinou, se jmenoval Křemílek a tomu pod modrobíle pruhovanou peřinou říkali Vochomůrka. Anebo se to dá povědět jinak. Křemílek byl spíše hubený, ale Vochomůrka spíš tlustý. Anebo se to dá říct ještě jinak. Zkrátka jak kdo chce, ale nikdy stejně.

Ve světnici tikaly hodiny, měly jen jednu ručičku a na číselníku bylo kolem dokola napsáno Jaro - léto - podzim - zima.

(Podle V. Čtvrtka)

SHRNUTÍ KAPITOLY

Kapitola představuje rysy suprasegmentální a jevy distinktivní. Sledujeme tedy přízvuk slovní (pevný nebo pohyblivý), větný (odlišujeme důraz, emfázi, akcent), přízvuk hlavní a vedlejší, dynamický a melodický. Nepřízvučné jsou příklonky (enklitika) a předklonky (proklitika). Samostatně hodnotíme jednoslabičné a dvouslabičné předložky (s ohledem na stavbu taktu a na celek výpovědi).

3 SLABIKA

RYCHLÝ NÁHLED KAPITOLY

Poznáme základ pro členění slov na slabiky (sylaby); tedy problematiku rytmické delimitace (dělení slov). Soustředíme se na popis struktury (na složení) slabiky, diferencujeme slabiky otevřené a zavřené (na základě výkladu striktury, tedy sevřenosti, a apertury, tedy otevřenosti. Vymezíme svahy slabiky, pobočné slabiky a problematiku slabičné kondenzace (hustoty) textu.

CÍLE KAPITOLY

Dozvíte se

- význam slabik (sylab), o jejich využití v textu a specifických vlastnostech
- využití různých sylabických prostředků
- kde najít další informace k této problematice

Budete schopni

- vyhledat si potřebné informace k pochopení systému utváření slabik
- prakticky využívat poznatků z oblasti teorie slabik

KLÍČOVÁ SLOVA KAPITOLY

dělení slov, základ, libozvučnost, monosylaba, pobočná slabika, popis, struktura a složení slabika otevřená a zavřená, striktura (sevřenost), apertura (otevřenost), svahy slabiky, pobočná slabika, kondenzace (hustota)

3.1 Slabika a její popis, slabičné typy

Sama o sobě nemá slabika význam; kromě výjimek, kdy tvoří slovo. Jedná se o nejmenší základní jednotku akustické stránky zvukového projevu (mluvené řeči); o segment, který ve větě nese přízvuk, nebo tón.

Podle hláskového složení dělíme slabiky na **otevřené** (jsou tvořeny spojením souhlásky se samohláskou; místo samohlásky zde může být i slabikotvorná souhláska; srov. *sta-ro-ba*, *ml-ha*) a **zavřené** (tedy slabiky, na jejichž konci je souhláska; slabičná skupina je tedy tvořená souhláskou, samohláskou, popř. slabikotvornou souhláskou, a opět souhláskou; např. *mrz-nout*). Pro češtinu je možno považovat za krajní mez při vzniku slabiky skupinu čtyř souhlásek na počátku slabiky (*vstříc*, *pštros*) a skupinu tří souhlásek na jejím konci (*zábst*, *pomst*). Nejdelším typem slabiky je **monosylaba** typu *strast*, *ctnost*.

3.2 Pobočná slabika

Označení **pobočná slabika** se užívá v těch případech, kdy slovo začíná sonorou a po ní následuje ještě před vrcholem první slabiky jedna nebo více souhlásek (*rty, mzda, lstivý*). Pobočná slabika je skrytá, latentní. Jde o slabiku objevující se obvykle v sousedství souhlásek sonorních a dále souhlásek *j*, *w* (*w* je obouretné v, nikoli retozubné). Pobočné slabiky se mohou za jistých podmínek stát skutečnými slabikami (např. dřívější slova „*črný*“ a „*žltý*“ dnes vyslovujeme i píšeme jako černý a žlutý).

Souhláskové skupiny, v nichž je na prvním místě sonorní hláska, se hůře vyslovují a bývají také méně pevné (*lze, rty, rvát, msta*). Uplatňuje se proto tendence k odstraňování pobočné slabiky, především v nespisovné češtině a v nářečích. Děje se to tak, že pobočná slabika se změní ve slabiku plnou /*rty* → *rety*/, přesmykem /*lžíce* → *žlíce*/, vynecháním hlásky /*žíce*/ nebo předsunutím samohlásky /*Rpožice* → *Erpožice*/.

SAMOSTATNÝ ÚKOL

Hra na morseovku 3/1

Uvádějte co nejvíce slov podle vzoru:

- . - . Rá-kos-ní-ček, ká-vo-mlý-nek, ná-rod-ní-ho, lí-sko-vý-mi;

. - . . lu-pí-ne-ček, ma-lá-ri-e, kal-vá-ri-e, pa-tá-li-e, ma-zá-ne-ček;

- . . . klá-ves-ni-ce, ná-po-vě-da, pí-cha-ne-ček, lí-va-ne-ček, lí-tos-ti-vost.

Tvořte další příklady.

3.3 Funkce slabiky a její složení

Slabika umožňuje rytmické rozčlenění slov a větných úseků. Máme však i neslabičná slova, mezi ně patří neslabičné předložky (např. k, z, s, v), které tvoří slabiku v rámci slabiky následující.

Slabika vzniká celkovým přechodem mluvidel ze stavu sevřenosti (**striktury**) do otevřenosti (**apertury**) a zaniká sevřením průchodu výdechového proudu, a to buď ukončením fonace (tj. mluvidla se vracejí do klidového postavení; např. /*nemáme*/), nebo koncovou sevřeností, způsobenou poslední souhláskou slabiky (např. /*nej - lep – ším*/).

3.3.1 Složení slabiky

Vrchol slabiky tvoří **nukleus** (**jádro**). Základem je většinou samohláska, dvojhláska (*sám*, *soud*) nebo tzv. slabikotvorná souhláska (*r, l, m, n): l (mlčet*), *r* (*trhat*), *m* (*osm*), ve jménech cizího původu *n* (*Rychnburg*), v dialektu to může být i *ň*.

Na počátku slabiky dost často bývá tzv. **preatura/ prétura** (**onset, iniciála**); vždy se jedná o konsonant (nebo skupinu konsonantů).

Po vrcholu (na konci slabiky) následuje **kóda**. Může ji tvořit souhláska, skupina souhlásek nebo klouzavá hláska v klesavém diftongu (tedy glide, která diftong uzavírá, např v diftonzích o^u /*ou* nebo e^i/*ej* jde o klouzavé *u* nebo *j*/*i*/$^{u,\ i}$).

Nukleus i **kóda** tvoří obvykle základ slabiky; málokdy však chybí prétura. Počet slabičných jader je počtem slabik výrazu. Za jádro slabiky pokládáme místo maximální apertury, tedy i místo maximální *míry hlasnosti* (*sonantnosti*); hlásky, které mohou jádro v daném jazyce tvořit, se označují jako *sonanty*. Na tomto místě se ve všech jazycích světa vyskytují **vokály**, *monoftongy*, **diftongy** jako hlásky s tónovou strukturou. Jistou míru tónovosti mají i *sonory*, zejména *likvidy*. Nejjednodušším typem slabiky je tedy slabika **otevřená** (srov. výše). Druhým typem je pak je slabika **zavřená** (taktéž srov. výše)**.** Složitější typy slabik mají na začátku nebo na konci další konsonanty. Český jazyk však připouští maximálně 4 souhlásky na začátku slabiky (např. /*vztlak*/) a na konci nejvýše 3 konsonanty (např. /*zábst*/). Právě tyto typy slabik tvoří v češtině nejdelší jednoslabičná slova (ctnost, strast apod.). Délka slabik je v češtině různá; minimem je slabika jednofonémová.

3.4 Hranice (svahy) slabiky

Stanovit počet slabik ve slovech bývá jednoduché, ale problém nám může způsobit určování hranice mezi jednotlivými slabikami.

U nesložených slov, je-li na vrcholech slabiky samohláska nebo jedna souhláska, je hranice slabiky právě na tomto místě: /*ne – po – ne –se – me, pa –dá, tr –pí*/. Mohli bychom

tedy říci, že mezislabičné rozhraní se nachází v místě největší striktury, a to tak, že striktura tvoří počáteční fázi následující slabiky.

Jestliže je na rozhraní slabik souhlásek více, počítáme poslední souhlásku skupiny ke slabice následující, např. /*pat – ro, od – sun*/.

Někdy může hranice slabik kolísat, protože také většinou respektujeme stavbu slova. Také se uplatňuje tendence tvořit spíše slabiky otevřené: /*sest – ra i se – stra; mat – ka* i *ma – tka; x nej - obyčejnější, nad – očnicový, haj – ný/ há - jit*/. Podle těchto zásad se slova dělí i v psaném jazyce.

KONTROLNÍ OTÁZKA Č. 7

Určete druhy slabik v těchto slovech (z hlediska otevřenosti): *Jan, dosud, bezstarostný, úsvitu, vzcházející, oslnivé, poslouchal, úsměv, moci, snům, lze, závratnou, pryč, smutná, podzim, hodnostáři, kapky, odpočítávají, strhl.* U každé slabiky odlište préturu (onset, iniciálu), nukleus a kodu (pokud jsou tyto prvky ve slabice zastoupeny).

Najděte v textech slova se slabikotvornou souhláskou. Uveďte příklady slov z textu, v nichž tato souhláska není základem slabiky. Uveďte vlastní příklady pro užití slabik pobočných. V čem se liší od běžné slabiky se sylabotonickým konsonantem?

a)
Jel strýc Kudrna tryskem do Brna,
brzda u vozu byla chatrná.
Jeho kůň vraný dostal strach z vrány,
strýček Kudrna vrazil do brány.
Brečí Kudrna, brečí u Brna,
brečí, že byla brzda chatrná.

b)
Měl zlatou korunu
na vršíčku hlavy,
vtom kůň kopl do drnu
a hop! do Vltavy.
(P. Šrut)

KONTROLNÍ OTÁZKA Č. 8

Najděte pobočné slabiky v následujících slovech: *rvát, ržát, lhát, mzda, Lhenice, lhůta, rty, lže, jde, jméno, sto, vedl, sedl, předl, bratr, pstruh.* Odlište případy, kdy nejde přímo o pobočnou slabiku nebo kde vzniká pobočná kombinace až v průběhu historického vývoje jazyka. Vysvětlete rozdíly.

SHRNUTÍ KAPITOLY

Zaměřili jsme se na popis slabik a na slabičné typy. Projevem zvučnosti je *sonorita*. Definovali jsme slabiku jako část mluveného projevu vyslovenou jedním nárazem výdechového proudu. Slabiky dělíme na *otevřené a zavřené*; nejdelším typem slabiky je *monosylaba.* Vysvětlili jsme spojení pobočná slabika. Odlišili jsme stav sevřenosti (strikturu) do otevřenosti (aperturu), hranice (svahy) slabiky; v*rchol* slabiky (*nukleus, jádro*), *preaturu/ préturu* (*onset, iniciálu*) a *kódu; dále postavení monoftongů a* ***diftongů*****.**

4 TAKT A MODULACE

RYCHLÝ NÁHLED KAPITOLY

V této kapitole se seznámíme s přízvukovými takty. Budeme sledovat projevy rytmu a úlohu pauz. Odlišíme druhy taktu (tedy takt vzestupný, sestupný a obstupný) .Povšimneme si významu metrických stop během střídání taktů. Popíšeme předtaktí (taktovou předrážku čili předrážkový takt) a vztah taktů k modulaci.

CÍLE KAPITOLY

Dozvíte se

- význam taktů v rovině jevů suprasegmentálních
- význam melodických změn řeči, o jejich projevech ve větách (výpovědích
- využití kadence a melodie v mluveném projevu

Budete schopni

- vyhledat si potřebné informace k pochopení systému rozložení taktů (v rámci rytmického systému) a k pochopení modulace a jejích procesů
- prakticky využívat získaných poznatků

KLÍČOVÁ SLOVA KAPITOLY

takt, frázování, melodie řeči, rytmus, timbre, kadence

Přízvukový takt je elementární lineární rytmická jednotka, tedy přízvukový celek, slabičný úsek, skupina slabik podřízená jednomu slovnímu přízvuku. Jednoslabičné takty jsou tvořeny jednou přízvučnou slabikou. Ve víceslabičných taktech tvoří přízvukový takt přízvučná slabika, ke které se připojují další slabiky nepřízvučné (např. **lou**ka, **tro**lejbus, **pra**covitý). V češtině se nejčastěji vyskytují takty dvouslabičné a trojslabičné. Mají formální podobu trochejské či daktylské stopy. Proto se někdy říká, že mluvená podoba českého jazyka má daktylotrochejský spád. Takt se vždy nemusí shodovat se slovem. Může být tvořen i několika slovy; např. [*rozhodli(j)smesezde ʔodmňeňitvás zavaši dobrou práci*↓].

Celkový charakter českých taktů je klesavý; síla hlasu klesá směrem od přízvučné slabiky k slabice nepřízvučné.

Podle umístění přízvučné slabiky v taktu se pro potřeby popisu rytmu řeči rozlišují takty **sestupné** (přízvuk je na začátku taktu), **vzestupné** (přízvuk je na konci taktu) a **obstupné** (přízvuk je uvnitř taktu).

V češtině má každý takt tyto vlastnosti:

1. přízvučná slabika je zpravidla první slabikou přízvukového taktu
2. v neutrální promluvě leží hranice taktu v místě hranice slov
3. přízvukový takt může obsahovat několik slov.

Délka přízvukových taktů v češtině není neomezená; převažují takty dvouslabičné a trojslabičné.

V neutrální promluvě leží hranice taktu v místě hranice slov.

Pravidlo o postavení přízvuku v taktu je narušeno pouze v případě, že se v souvislé promluvě vyskytne tzv. **předtaktí.**

4.1 Taktová předrážka (předtaktí, předrážkový takt)

Jedná se o jednoslabičné slovo bez přízvuku, které se připojuje k následujícímu taktu (následný takt vlastně „uvádí“). Může být na začátku věty nebo větného/ promluvového úseku (např. *a, i, že, až* aj). Tvoří tedy nepřízvučnou slabiku před přízvukem, který stojí za ním, ale nelze ji zaměňovat s předklonkou; Např:. [//pan *ˊnovák* → **tak** *ˊpojďte*/ **ʔa** *ˊtento ˊpříbjexje pravďiví*↑].

4.2 Rytmus

Mluvená čeština se snaží vytvářet takty stejné délky, a proto se každá promluva rozpadá na přibližně stejně dlouhé takty. Jde o projev **rytmu řeči**. Rytmus tedy souvisí s **rozložením slovního přízvuku ve větě.** Elementární lineární rytmická jednotka je takt (viz výše: skupina slabik podřízená jednomu slovnímu přízvuku). Rytmus se řídí počtem slabik.

SAMOSTATNÝ ÚKOL

V ukázkách sledujte, v čem je kromě pravidelnosti další rozdíl mezi rytmem poezie a rytmem prózy:

a)

Klasy pšenic ožehuje slunce...
Z kamenité země do studánek

hnědnou jako kůrka chlebová,
stáhla se dnes všechna posila.
vlčí máky s ohněm na korunce
Nesu čerstvě orosený džbánek,
skví se jasnou krví domova.
zvedněte se, ženci, od díla.
Vždycky, když se nad studánkou skláním,
spatřím v ní své líce zardělé,
žencům zase zlatým mihotáním
zrcadlí se slunce na čele.

(Podle F. Hrubína)

b)

My, kteří spolu chodíme, chodíme se koupat do Kalhot nebo ke Klobouku. Cizinci se táží, odkud tato jména svůj původ vzala? Odpovídám, že tato jména pocházejí od nepaměti. Poněvadž všichni hoši, co se chtějí koupat, musejí se nejdřív svléknout donaha a pak v náručí si přenést všechny šaty na druhou stranu.

Před dávnými lety se přihodilo, že jeden kluk při přenášení upustil kalhoty. On o tom nevěděl a kalhoty mu uplavaly. On se nazývá Rudla Venclíků. Dneska už je velký chasník, vyučil se v nožířství a prodává kudly o jarmarku. Pročež se to místo nazývá U kalhot.

(Podle K. Poláčka)

4.3 Taktová skupina a frázování, pauzy

Promluvová jednotka nadřazená taktu je **taktová skupina**. Vzniká spojením několika taktů, které jsou z obou stran ohraničeny pomlkou (pauzou). Rytmické členění na přízvukové takty je většinou shodné se slovními hranicemi (*´uvádíme ´poslední ´zpravodajskou ´relaci ´dnešního ´vysílání*). Jako tzv. **frázování** chápeme členění promluvy (*výpovědi*, popř. v teoretické rovině *věty*) na promluvové (v rovině langue: větné) úseky (*kólon, pl. kóla*; pojmenování *fráze* je méně užívaným termínem pro *kólon*). Členění na *kóla* vyplývá z potřeby nadechnutí i porozumění obsahu. Mezi úseky jsou pauzy. Velikost úseku závisí na tempu řeči. Správné frázování usnadňuje srozumitelnost přednášeného textu. Člení promluvu na vhodné úseky a neodtrhává od sebe to, co k sobě patří (někdy je výhodné označit přestávky, pauzy). Dobrému frázování napomáhá i **přízvuk** (zapisujeme netranskripční): „*Vždy slýchal jsem, / že nepřáteli jsme, / my Maguřané a vy Tatranští, /však v srdci zášť jsem nikdy necítil. //My měli bychom, / králi Stojmíre, /se vlastně milovat…*“ „*Tyl žil svůj omamný sen umělce…, / aby se zmocnil tajemství krásy / a vtělil ji do svého díla.*“

S frázováním úzce souvisí vhodné kladení **pomlk**. Podobně jako u *frázování* obecně rozlišujeme pomlky (pauzy) **fyziologické** (potřebné k nadechnutí), **logické** (slouží jako prostředek frázování), **citové** (emfatické, emotivní, expresivní) a **psychologické** (umožňují obsahové doznění textu a psychicky působí na posluchače). Obsahuje-li projev příliš mnoho pauz, jeví se nám řeč jako úsečná (staccatová).

Nejčastějším nedostatkem frázování a kladení pauz je jejich násilná vazba na interpunkční znaménka. Při přednesu odborného textu s bohatě rozvinutými větami je nutné klást pauzy i uvnitř vět tak, abychom zvýraznili jednotlivé větné úseky, a tím mluvený projev zpřehlednili. Při přednesu textu s velmi jednoduchou větnou stavbou nemusíme dělat pauzy všude tam, kde jsou interpunkční znaménka.

Pauzami se od sebe oddělují také větné celky; a toto členění je zvýrazněno koncovými *kadencemi* i *antikadencemi* (srov. též dále; obd. *intoném* a *melodém*). Pauzy oddělující od sebe větné úseky jsou zvýrazňovány *polokadencemi* (srov. dále).

SAMOSTATNÝ ÚKOL

Kompenzujte výraznou četbou složitost souvětí (*naznačte kladení pauz*):

Vidíme Prahu v širokém panoramatu zabírajícím plný kruh městských zdí se vším všudy, co do sebe uzavíral - od pustého olysalého, jen trsy křovisek porostlého temene Vrchu svatého Vavřince, pozdějšího Petřína, se zubatou Hladovou zdí v popředí a shlukem klášterních budov na Strahově na levém okraji - přes výraznou dominantu Hradčan s císařskou rezidencí v dlouhém sledu jednotlivých palácových křídel starobylého královského hradu, s vysoko přečnívající hmotou gotické katedrály a bílých zdí svatojiřské baziliky, přes příkré svahy a protáhlou kotlinu, v níž se rozložilo Menší město se svými typickými, dodnes téměř beze změny trvajícími výraznými prostranstvími, ulicemi a objekty, přes pás Vltavy, přeťatý jedním jediným kamenným mostem, přes celé hustě zastavěné Staré Město a poněkud méně natěsnané velké rozlohy Nového Města až k temeni vrchu Vítkova a výšinám stoupajícím k vzdálenému obzoru, kde již počínal venkov, a dále přes Podskalí, návrší s věžičkami Karlova a svatého Apolináře až k památné skále vyšehradské, kde právě stříbrná řeka svým mocným proudem vstupuje do pražské kotliny, nesouc poselství dávných bájí a mýtů.

(Podle V. Richtera)

4.4 Melodie souvislé řeči

Souvislý text nepronášíme stále stejně, nýbrž ho obměňujeme - modulujeme. Rozlišujeme modulaci *silovou* (dynamika), *tónovou* (intonace), *časovou* (mluvní tempo) a *barvy*

hlasu (timbre/témbr). Když použijeme neúměrné množství modulačních prostředků, hodnotíme řeč jako afektovanou. Jsou-li modulační prostředky málo výrazné, je projev monotónní (jednotvárný).

KONTROLNÍ OTÁZKA Č. 9

Cvičení 4.4/1

Sledujte tónovou modulaci v tázacích větách:
Kdepaks byl, Martínku?
Za humnama, tatínku.
Cos tam dělal, Martínku?
Pásl ovce, tatínku.
Kde je máš, Martínku?
Prodal jsem je, tatínku.
Cos dostal, Martínku?
Čtyři groše, tatínku

4.5 Silová modulace řeči (dynamika)

Silovou modulací řeči rozumíme celkovou dynamiku, tj. prostředky, které se uplatňují zejména v delších souvislých projevech, a dynamické odstupňování textu. Projevuje se zesílením nebo zeslabením jednotlivých slabik, slov, taktů a taktových skupin; její součástí je i důraz. Správné využití a rozmístění dynamických prostředků není nahodilé, ale musí se opírat o přesné pochopení významové stavby vět a větných celků.

Dynamika se v praxi nejčastěji uplatňuje prostřednictvím **větného přízvuku**, který se akusticky projevuje zesílením intenzity slovního přízvuku některého slova věty nebo větného úseku (taktové skupiny, kóla). V citově neutrálních projevech se větný přízvuk klade na jádro výpovědi a bývá na posledním slově (taktu) ve větě (větném úseku).

4.6 Výška hlasu a její změny

Význam věty lze měnit změnami její intonační linie, aniž se změní slova nebo jejich pořádek; např. *„Dědeček přijel“* lze pronést jako větu **oznamovací**, jako větu **tázací** nebo jako **zvolací** (na formě se kromě intonace nic nezmění - přece rozdíl: tvrdíme, že dědeček přijel x ptáme se, zda přijel; obd. *Opravdu jsem vyhrál tisíc korun.* x *Opravdu jsem vyhrál tisíc korun?*).

SAMOSTATNÝ ÚKOL

Charakterizujte výšku hlasu v souvislosti s průběhem intonace různých vět podle postoje mluvčího ke skutečnosti:

To je ale zbytečného povyku! Co si myslíte o jeho posledních slovech? Nezapomeň si napsat domácí úkol. To je nádhera! Zbytečně jste se rozčílil. Nechcete s námi jet na výlet? Umí někdo z vás anglicky?

4.7 Fonologické jevy související s modulací (jako suprasegmentální jednotky)

Suprasegmentální rysy jsou nelineární, jelikož nevytvářejí posloupnost jednotek stejného typu. Jsou založeny na relevantních proměnách zvukových vlastností řetězce fonémů, jejichž realizací jsou prozodické vlastnosti řeči. Řadíme k nim *prozodém, intoném, melodém, intonační a metrické projevy textu*, *reflexe expresivity* apod.

Prozodém je jednotka založena na logicky privativním protikladu využití prozodických vlastností - síly, kvantity, tónu.. Realizací prozodému ve fonetice je **slovní přízvuk .** Zvláštním typem prozodému je **kvantita.** V české fonetice je založena na protikladu opozici dlouhá kvantita - nedlouhá kvantita. Akusticky je protiklad založen na délce trvání akustického signálu, artikulačně je dán trváním tvoření; např. *dal x dál, byt x být, krutá x krůta*.

Samostatně lze posuzovat **intonaci** textu. Vyjadřuje jak ukončenost nebo neukončenost výpovědi či jejího úseku (**delimitativní funkce intonace**), tak i významové odstíny, např. různou komunikační funkci výpovědi stejného lexikálního obsazení (**distinktivní funkce intonace**). Kromě toho může být průběh intonace projevem emotivního stavu a postoje mluvčího. Delimitativní funkci plní kterýkoli z typů intonace, funkci distinktivní, tj. funkci suprasegmentálního fonému, má však až specifický průběh intonace v rámci výpovědi nebo jiného úseku, na němž se podílejí jak proměny hlasové síly, tak změny výšky, mluvíme pak o **intonému**. Projevy hlasové výšky, kterými se intonémy liší, se označují termínem **melodém**.

Proměny hlasu v *intonému* se realizují postupně od místa větného přízvuku, které se stává **intonačním centrem** výpovědi. Uvnitř intonému klesá dynamika a prodlužuje se jeho závěrečná slabika.

Intonační schéma výpovědi (popř. výpovědního úseku) vychází od již uvedeného jeho intonačního centra; tím je místo s *větným přízvukem*, popř. *důrazem*. Signalizace tohoto

centra je v rámci promluvy prvkem významotvorným (odliší réma) a textotvorným (identifikace rématu naznačuje souvislosti v rámci sdělení), což je významné hlavně v jazycích s volnějším slovosledem. Např. výpověď *´Tu seminární práci mi na germanistice nepřijmou´* může fungovat z hlediska textu takto:

´Tu seminární práci mi na germanistice nepřijmou´ - neutrální sdělení, bez souvislostí s ostatním textem.
´Tu seminární práci mi na germanistice nepřijmou´ - práci, o níž už byla řeč; jinou přijmou.
´Tu seminární práci mi na germanistice nepřijmou´ - ale přijmou např. volný esej.
´Tu seminární práci mi na germanistice nepřijmou´ - ale třeba ji použijí jinde.

Dalším termínem je tu **melodém**. Zachycuje distinktivní vlastnost promluvy, která se realizuje rozdílným melodickým průběhem (srov. **melodie, modulace, tónový průběh, intonace**). Výpovědi a výpovědní úseky, které jsou uzavřeny některým z intonémů, mohou být *koncové* nebo *nekoncové*. Koncové úseky jsou uzavřeny **kadencí** nebo **antikadencí**, nekoncové úseky uzavírá **polokadence**.

4.8 Základní typy větné intonace

A. Signalizují hranice výpovědí

Klesavá intonace (klesavá, sestupná melodie řeči; **kadence, konkluzivní kadence**) se uplatňuje v intonačním schématu citově neutrálních oznamovacích vět. Je založena na celkově klesavém průběhu tónu výpovědi od intonačního centra do konce, ev. v intonačním centru. Příznaková obměna této intonace, která se uplatní při vytýkání, v doplňovacích otázkách a otázkách vylučovacích nebo má expresívní funkci (ve větách s funkcí příkazu a zákazu), je charakterizována zvýšením a zesílením intonačního centra.

(Přijde dnes ^{po}zď$_{eji.}$, Okamžit'e ^{sed}nout!, ^{Kdo} to sem při$_{nesl.}$)

Stoupavá intonace (stoupavá, vzestupná melodie řeči; **antikadence**) se uplatňuje v intonačním schématu zjišťovacích otázek. Je charakterizována vzestupem hlasu po intonačním centru, ev. přímo v něm; na konci může dojít k mírnému poklesu. Podle toho pozorujeme dva typy intonace zjišťovacích otázek - stoupavou, kde hlas od intonačního centra plynule stoupá až do konce výpovědi, a stoupavě klesavou.

(Babička to $_{ne}$če^{ka}la$^{?}$, Babička to $_{ne}$če$_{ka}$la?)

B. Signalizují hranice nekoncových výpovědních úseků

Polokadence (**nekoncová kadence**) se uplatňuje u nekoncových úseků výpovědi (včetně nekoncových vět v souvětí), při vytýkání, u složek výčtu, při vydělování jednotlivých promluvových úseků delších výpovědí, při zvukovém vyčleňování východiska výpovědi apod. Je charakterizována poklesem hlasu před intonačním centrem.

Typy *kadence* (*antikadence, polokadence*) se proměňují podle charakteru věty. Ve větách oznamovacích, žádacích a v doplňovacích otázkách se projevuje *kadence*, tedy klesavá intonace. Ve větách tázacích (zjišťovacích) *antikadence* (stoupavá). Ve větách zvolacích *kadence* klesavá nebo stoupavě klesavá (kombinace *antikadence* a *kadence*). Pokud jde u věty o nekoncový úsek (projev, promluva pokračuje), pak se obvykle projeví *antikadence* (stoupavá).

SAMOSTATNÝ ÚKOL

Sledujte intonační zakončení vět a větných úseků i využití kadence, antikadence a polokadence:

Už jsi připraven? - Kdo? - Ty! - Já? - Ano. - Ne.

Jendo, vrať se brzy! - Ano, budu se snažit! - A peníze s sebou máš? - Mám. - A dost? - Moc ne, ale myslím, že mi budou stačit. - A drobné na tramvaj máš? - Ne, mami. Ale už musím jít, na shledanou! - Já ti je hodím z okna, chceš? - Ne, mami, vždyť jdu na nádraží pěšky.

4.9 Metrické stopy

Jednotlivé stopy **v rámci metra** vnímáme jako základní stavební jednotky metrických schémat (zejména pak jako rytmické jednotky verše). Projevuje se závislé zastoupení dvou složek (tzv. lehké a těžké doby). **Těžká doba (these)** nese metrickou prominenci, **lehká doba (arse)** je metricky nedůrazná. Vazba přízvuku k první slabice slova má za následek vznik rytmického spádu **sestupného**, **vzestupného** a **obstupného** (srov. výše). Sestupné stopy chápeme versologicky jako **trochej** a **daktyl** (přízvuk na začátku taktu), vzestupné stopy jako **jamb, anapest** (přízvuk je na konci taktu). Obstupné stopy potom utvářejí **amfibrach** (přízvuk je uvnitř taktu).

4.10 Časová modulace řeči (mluvní tempo, tempo řeči)

V tomto případě sledujeme především rychlost řeči, která je dána individuálními vlastnostmi mluvčího, látkou („tím, co říkám!) a okolnostmi, např.: klidná řeč → 200 – 230 slabik za minutu. Pro časovou modulaci řeči se nejčastěji užívá termínu **mluvní tempo**. Mluvní tempo klidné, mírné, vážné je žádoucí pro přednes projevů na rozloučenou, tempa vznosného, vznešeného se používá při přednesu slavnostních projevů, výrazné mluvní tempo s častými slovními i větnými přízvuky a důrazy je vhodné pro přednes projevů na shromážděních ve velkých prostorách a sálech. Soukromý rozhovor dvou lidí má rychlejší

tempo, mluvní tempo poezie je poněkud pomalejší než tempo prózy a výrazný přednes se realizuje pomaleji než běžně mluvená řeč.

SAMOSTATNÝ ÚKOL

Přečtěte text se zaměřením na časovou modulaci řeči:

Jen jednou v životě jsem jel stopem. Vracel jsem se z východních Čech do Prahy a první vůz, který mne vzal, končil svou cestu v malé vesničce, kudy nevedla státní silnice. Nevypadalo to dobře. Usadil jsem se za posledním domkem do příkopu a vybalil zásoby, připraven na delší pobyt. V té chvíli, jak říkává Erben, kde se vzal, tu se vzal, stál přede mnou pes. Byl to jeden z největších psů, které jsem kdy viděl. Řekl bych, že to byl stěhovací pes. A nebyl-li, byla to škoda. Ten pes mohl převážet klavíry. Byl tu a já si poprvé v životě připadal jako malá přesnídávka. Zůstal jsem sedět a jediným pohybem jsem mu odevzdal všechny své uzeniny. Nebylo jich moc a věděl jsem, že ho to nezabaví, natož aby ho to nasytilo. Pozřel to všechno jako jediné sousto a přistoupil ke mně způsobem, kterým my, lidé, přistupujeme k druhému chodu. Zavřel jsem oči. Olízl mi tvář, což byl, jak jsem později pochopil, projev vděčnosti. Měl jazyk zvící lopaty a jediné líznutí by mi postačilo, ale byl to nejen jeden z největších psů, které jsem poznal, ale i jeden z nejvděčnějších. Po pátém nebo šestém projevu jeho díků mne napadla pyšná, ale ponurá myšlenka, že jsem prvním člověkem, který bude vylízán ze světa. V té chvíli se objevilo auto.

(Podle M. Horníčka)

4.11 MODULACE BARVY HLASU (TIMBRE/TÉMBR)

Modulace barvy hlasu je neoddělitelnou součástí mluveného slova. Je dána specifickou zvukovou kvalitou řeči každého mluvčího a je jedním z hlavních předpokladů estetického působení mluveného slova. Ke změnám barvy hlasu dochází nejen u herců a zkušených řečníků, ale také u ostatních mluvčích pod vlivem jejich momentálních fyzických a psychických stavů. Klid, radost, úspěch, pohoda zabarvují hlas jinak, než když mluvčí prožívá smutek, strach, bolest nebo trému. Podle způsobu tvoření barvy hlasu se rozlišují hlasy na přirozené a deformované, podle účinku na posluchače na hlasy sympatické, neutrální a nesympatické.

SAMOSTATNÝ ÚKOL

Stanovte základní zabarvení hlasu a při přednesu se zaměřte hlavně na správnou intonaci:

Tak ho tady vedu, toho loupežníka. Dovolte, abych si oddychl. Tak co tomu řeknete! Hned ráno, sotva se postavím před vrata, vidím, že mně někdo trhá třešně. Srdcovky. No, já jdu na něho, a tu on povídá, nate, pojďte honem a natrhejte si, jsou jako med. Pánové, kdyby si mně byl slušně řekl o těch pár třešní, já bych mu je byl beze všeho odepřel; ale on mně je ještě nabízí, mně, majiteli! Není to drzost?

Já jsem mu tedy vzal klobouk, a co byste tomu řekli! On mně vezme můj, dá si ho na hlavu a jde. Dobrá. A za hodinu ho najdu, jak se válí s mými děvečkami na trávě a baví je!

Já ho zaženu, jdu do lesa, a tu máš! On si tam v mlází řeže z mého stromečku hůl! Já na něj poštvu psa, tři sta mne stál, a co tomu řeknete! On hned na něj „Sultáne, pojď sem," a ten pes, bestie, k němu letí a dává mu pac! To vám říkám: dejte si na něho dobrý pozor. To je nebezpečný a všeho schopný člověk. Zažeňte drůbež domů a zamkněte všude vrata; uvidíte, co ještě neprovede.

(Podle K. Čapka)

SHRNUTÍ KAPITOLY

Přízvukový takt je popsán jako elementární lineární rytmická jednotka. Rozlišujeme takty sestupné, vzestupné a obstupné). Odlišujeme tzv. předtaktí, rytmus, taktové skupiny a frázování V této kapitole jsme posoudili melodii souvislé **Odlišili jsme m**odulaci *silovou* (dynamiku), *tónovou* (intonaci), *časovou* (mluvní tempo) a *barvu hlasu* (timbre/témbr), intenzitu hlasu a funkci *větného přízvuku.* Věty klasifikujeme podle postoje mluvčího jako *oznamovací*, *tázací* nebo *zvolací.* Výška hlasu jsme posoudili ve větném úseku, v taktu a ve větě. Mezi s*uprasegmentální rysy* nelineární řadíme *prozodém, intoném, melodém, intonační a metrické projevy textu*, *reflexi expresivity* apod. Představili jsme *intonační schéma výpovědi*; dále kadenci, antikadenci a polokadenci a expresívní příznaky. Popsali jsme metrické stopy: těžkou doba (these) a lehkou dobu (arse). Představili jsme rytmický spád sestupný (trochej a daktyl), vzestupný (jamb, anapest) a obstupný (amfibrach) a specifika *modulace řeči* (časové: *mluvní tempo*, *tempo řeči*) či *barvy hlasu.*

5 DISTINKTIVNÍ RYSY A OPOZICE

RYCHLÝ NÁHLED KAPITOLY

Objasníme tu subfonematické vlastnosti fonémů, přičemž popíšeme minimální zvukové jednotky jazyka a jejich fonologicky relevantní rysy. Odlišíme členy opozice a vysvětlíme teorii distinktivních rysů Představíme základní typy opozic (podle Trubeckého): privativní (s ohledem na teorii příznakovosti), ekvipolentní (symetrický vztah), graduální; dále pak binární opozice. Připomeneme si pojetí tzv. gravisovosti a akutovosti. Z hlediska fonetického pojetí opozic odlišíme rysy prozodické (tónové, silové, kvantitativní) ve slabice, inherentní (sonoritu a tonalitu; též molové – durové polohy apod.). Opozice klasifikujeme též podle centra a periferie systému jako izolované či proporcionální, podle stability systému jako stálé (konstantní) a zrušitelné (neutralizovatelné), podle stupně symetrie systému jako bilaterální a multilaterální, popř. jako disjunktní.

CÍLE KAPITOLY

Dozvíte se

- o významu a úzu realizace subfonematických opozic
- o využití poznatků subfonematické fonetiky a fonologie
- o práci se zvukovými záznamy i s dalšími zdroji

Budete schopni

- vyhledat si potřebné informace k dalšímu popisu i odlišení subfonematických opozic
- prakticky využívat poznatků z oblasti subfonematické fonetiky a fonologie

KLÍČOVÁ SLOVA KAPITOLY

foném, opozice, příznakovost, distinktivní rysy

Subfonematické vlastnosti fonémů jsou odvozené z jejich základních alofonů. Odhalujeme tak prvky, jejichž simultánní realizací foném vzniká. V procesu artikulace a percepce konkrétní konfiguraci chápeme jako určitý foném, pokud se jedná o relevantní rysy určení fonému a o projev interpretace fonému (např. /*m*/, /*a*/ atd.). **Subfonematická fonologie** je

oborem, který sleduje minimální zvukové jednotky jazyka a jejich fonologicky relevantní rysy, které mají schopnost odlišovat členy opozice; tedy distinktivní rysy (distinktivní příznaky) fonémů. Teorie distinktivních rysů chápe označení *foném* jako zkrácený název pro určitou konfiguraci distinktivních příznaků sloužících k rozlišení významu.. Distinktivní rysy dnes přednostně určuje na základě artikulace.

5.1 Distinktivní rysy

Studium hláskoslovné teorie a jeho přesahy (z hlediska fonologie) zahrnují studium rozdílů mezi jednotlivými fonémy (segmenty, segmentální rysy) a zvukové jevy na vyšší úrovni (tzv. suprasegmentální jevy; i zde fonémy). K využití schopnosti rozlišit význam slov pak slouží tzv. **distinktivní rysy (DR)** a **fonologické opozice (FLO)**.

5.2 Klasifikace opozic

A. Mezi **základní typy opozic** patří (podle Trubeckého):

- privativní opozice, které vyjadřují protiklad mezi dvěma lingvistickými konstrukty. Jeden člen kontrastující dvojice se vyznačuje daným rysem (atributem formálním nebo významovým). Takový člen je členem příznakovým (srov. dále teorii příznakovosti). U druhého členu dvojice daný rys chybí. Příkladem může být kvantita vokálů apod. (např. v případě, považujeme-li za základní „krátkost“), znělost konsonantů apod.
- ekvipolentní opozice vyjadřují symetrický vztah. Členy opozice jsou téměř stejné, ale nabízí se výběr ze 2 protikladných možností: jeden distinktivní rys A, druhý distinktivní rys B; neexistuje žádný příznak. Příkladem je opozice /t/ a /s/ (oba fonémy odlišuje způsob artikulace), /ď/ a /d/ (výrazně odlišné místo tvoření) apod.
- graduální opozici můžeme posuzovat na takové relaci, kde všechny členy opozice danou vlastnost mají, ale přitom se jednotlivé členy liší mírou této vlastnosti. Příkladem je postavení vokálů i – e – a, které se liší různou mírou otevřenosti; obd. lze hodnotit různé stupně kvantity aj.

B. Kromě toho odlišujeme tzv. **binární opozice**, které se projevují:

a) přítomností nebo absencí specifické diferencující vlastnosti (např. již zmíněný protiklad znělosti a neznělosti)
b) nízkou či vysokou mírou vlastnosti (např. při odlišení tzv. gravisovosti a akutovosti)

C. Důsledně **fonetické pojetí opozic** často odlišuje rysy:

a) prozodické (tónové, silové, kvantitativní), které se projevují ve slabice
b) inherentní (sonorita/ plně znějící – zvučné hl., tonalita), které jsou nezávislé na slabice (gravis, akut, molové – durové polohy apod.)

D. Opozice podle pozice centra a periferie systému:

- *izolované opozice* se vyskytují pouze u jednoho páru; např. v cizích jazycích: *p:š*
- *proporcionální opozice* se vyskytují u více párů, např. *d:t : b:p : g:k* (v případě znělosti)

E. Podle stability systému:

a) *stálé (konstantní) protiklady* jsou reálné ve všech postaveních v daném jazyce (kvantita aj.)
b) *zrušitelné (neutralizovatelné) protiklady* v některých postaveních zanikají. Např. protiklad znělosti zaniká na konci slova (*plot – plod*). Hlásku *d* tu vyslovujeme stejně jako *t*; ale v jiných tvarech (např. *ploty* a *plody*) odchylně.

F. Podle stupně symetrie systému:

a) opozice **bilaterální** (dvoustranné, jednodimenzionální): na zjištěném společném základě je budována jen jedna dvojice fonémů; např. opozice fonémů /*d*/ a /*n*/ (vycházejí ze společné vlastnosti, kde je prealveolární okluziva znělá)
b) opozice **multilaterální** (mnohostranné, vícedimenzionální): daný společný základ se vyskytuje i u dalšího fonému (dalších fonémů); např. fonémy /*t*/ a /*s*/ (společnými vlastnostmi jsou prealveolárnost, neznělost a orálnost; stejně ale je tomu u fonému /ts/ /psáno *c*)
c) pokud fonémy nemají žádné společné vlastnosti (nemají společný srovnávací základ, např. labiální okluziva, sonorní a nazální - alveolární konstriktiva nesonorní a ústní), hovoříme o opozici **disjunktní** (termínu se ale málo užívá)

KONTROLNÍ OTÁZKA Č. 10

Vysvětlete, jak se projevuje úroveň fonemického uvědomění – na příkladu následujících cvičení:

Přidáním hlásky utvořte jiné slovo: laň – dlaň.

Ubráním hlásky utvořte jiné slovo: vlak – vak

Tvořte jiná slova přesmyknutím hlásek: ples – slep

Tvořte slova z písmen, která obsahuje slovo STAVEBNICE – stan, ven, vesnice, cena, ten, sen ...

Hledejte slova do rýmu: myška – šiška

5.3 Exemplifikace a sémantické reflexe v češtině

Především odlišujeme vokální a konsonantický charakter jevů, tedy vokálnost – nevokálnost, konsonantnost – nekonsonantnost.

Mezi vokalické rysy patří délka samohlásek (pata x pátá), lokace (témbr/timbre; přední x střední x zadní pozice, popř. zaokrouhlenost), výška (vysoká x nízká – s nízkým *a*, popř. středová), pozice (zadní x přední, centrální, střední vokály) Hodnotíme dále slabikotvornost, labializovanost, modalitu či sonoritu (otevřenost. otevřená x středová x zavřená), rezonanci (nazálnost x matnost), difuznost (pro ni je typické postavení formantů, tónů, na okrajích spektra, jazyk je blíže patru: vznikají tak vysoké vokály) a nedifuznost (formanty jsou blíže středu; vyslovujeme pak vokály středové).

Mezi konsonantické rysy patří opět lokace (podle místa artikulace; témbr/timbre; zejména u palatálnosti, kde sledujeme výsledky palatalizace a odlišujeme souhlásky palatalizované a nepalatalizované, dále u labializovanosti, nazality apod.), také modalita (způsob překonání striktury; sem patří též znělost), rezonance (orální x nazální), popř. slabikotvornost, kompaktnost (soustředění zvukové energie ve středu spektra; konsonanty se artikulují v zadnější části ústní dutiny, směrem od postalveolár dozadu. Jsou tedy postalveolární, palatální, velární, laryngální...) a nekompaktnost (zvuková energie je posunuta k okraji spektra), napjatost a nenapjatost (fortis – lenis), znělost a neznělost, nazálnost a nenazálnost (orálnost), kontinuálnost (spojitost spektra s realizacemi okolních fonémů, úplná přehrada při artikulaci vede k výslovnosti okluziv a semiokluziv; u kmitavého /*r*/ × /*l*/ nalézáme více příznaků) a nekontinuálnost (neokluzivnost), drsnost (stridens: forma zvukových složek je nepravidelná; vznikají semiokluzivy: *dz, ts*) a hladkost (mellows, matnost; spektrum je sourodé; vznikají okluzivy *d, t*), abruptivnost a neabruptivnost (glottalizovanost – neglottalizovanost). Samostatnou funkci mají aproximanty-(nulovou slabikotvornost, nulovou konsonantnost), dále likvidy a nazály (jsou slabikotvorné, sonorní i konsonantní); dále sledujeme obstruentnost (základní rozdíl mezi sonorními a nesonorními konsonanty) a hodnotu sonority. Kontinuální rysy najdeme u konsonantů s určitou mírou proudu vzduchu (frikativ a aproximant), tzv. „odložené uvolnění“ u afrikátů (ostrých sykavek v protikladu k tupým); podobně sledujeme aspiráty, laterály a nazály. Anteriorní jsou bilabiály, labiodentály, dentály a alveoláry. U koronálních rysů nacházíme špičku jazyka výše než v neutrální pozici (tato artikulace je typická pro [ə], tzv. šva) apod. Též u souhlásek se může vyskytovat délka (odlišujeme souhlásky dlouhé a krátké; distinktivní charakter mají např. ve slovenštině).

Suprasegmentální rysy pak lze sledovat např. u přízvuku, popř. se jedná o **distinktivní rysy tonické** (o výškové obměny spektra hlásky jako základní realizace fonému). K těm patří gravisivost (tupost, nízké frekvence spektra: *u/ú, o/ó*; labiály, veláry a laryngály) a akutovost (negravisovost, ostrost; vysoké frekvence ve spektru: *i, e*), mollovost (snížení) a nemollovost; labializovanost nebo velarizovanost, durovost (zvýšení) a nedurovost, kvantita u vokálů (vokoidů), distinktivní příznak sykavé vibranty /*ř*/ (akusticky i artikulačně

blízké alveolárním konstriktivám, tedy vibrantnost– nevibrantnost) a také celá škála intonačních proměn.

KONTROLNÍ OTÁZKA Č. 11

Stanovte správně hlásky na základě níže uvedených údajů (a doplňte také latinské názvy):

závěrová, nosní, znělá, předopatrová

úžinová, kmitavá, znělá, zubodásňová přední

závěrová, ústní, neznělá, retná

polozávěrová, znělá, zubodásňová zadní

úžinová, boková, znělá, zubodásňová přední

SHRNUTÍ KAPITOLY

Klasifikace fonémů se neobejde bez zřetele k opozicím i k prvkům fonologického systému. Sledujeme soubor fonologicky relevantních vlastností a (opět) jevy suprasegmentální a subfonematické povahy. Minimální zvukové jednotky jazyka a jejich fonologicky relevantní rysy řeší subfonematická fonologie (tedy distinktivní rysy a fonologické opozice). Z hlediska teorie logického modelu sledujeme také vícečlenné opozice (zejména v rámci přirozené fonologie). Klasifikovali jsme základní typy opozic: privativní, ekvipolentní, graduální a binární; tedy rysy prozodické (tónové, silové, kvantitativní), inherentní (zejména sonorit, tonalitu). Podle pozice centra a periferie systému odlišujeme opozice izolované a proporcionální, podle stability systému stálé (konstantní) a zrušitelné (neutralizovatelné), podle stupně symetrie systému opozice bilaterální, multilaterální, popř. opozice disjunktní. V rámci exemplifikace a popisu sémantických reflexí v češtině odlišujeme vokálnost– nevokálnost (vokalické rysy: délku, lokaci, výšku, pozici, slabikotvornost, labializovanost, modalitu, sonoritu, rezonanci, /ne/difuznost) a /ne/konsonantnost (mezi konsonantické rysy patří lokace, modalita, rezonance, slabikotvornost, /ne/kompaktnost, /ne/napjatost, /ne/znělost, /ne/nazálnost, /ne/kontinuálnost, drsnost a hladkost, /ne/abruptivnost). Samostatnou funkci mají aproximanty, likvidy a nazály; dále sledujeme obstruentnost a hodnotu sonority. Suprasegmentální rysy pak lze sledovat např. u přízvuku, popř. se jedná o distinktivní rysy tonické (gravisivost, akutovost /negravisovost, ostrost; frekvence, /ne/mollovost, labializovanost, velarizovanost, /ne/durovost, distinktivní příznak sykavé vibranty /ř/: /ne/vibrantnost); následuje celá škála intonačních proměn.

6 ARTIKULAČNÍ FONETIKA

RYCHLÝ NÁHLED KAPITOLY

V této kapitole představíme fonetiku artikulační (fyziologickou); a to z hlediska průzkumu procesu vzniku řeči, popisu a funkcí artikulačních orgánů a orgánů sluchových, procesu artikulace, produkce a percepce řeči, organogenetických procesů při tvoření zvuků. Určíme a*rtikulační bázi* jazyka a představíme mozková centra řízení řeči (Brocovo, Wernickovo) Současně upozorníme na poruchy produkce řeči, k nimž patří *afázie,* poruchy motorická či senzorická, *dyslexie*, *dysgrafie*, *dysortografie*, *dyskalkulie*; dále *neurózy řeči* (*koktavost* vnější a vnitřní, b*reptavost*, *oněmění*/mutismus, *mluvní negativismus)*. Popíšeme si mluvní orgány a jejich funkce. ústrojí dýchací, hlasové a artikulační); návazně potom též ústrojí sluchové. Artikulační orgány rozčleníme na aktivní a pasivní. Popíšeme typy hlásek podle jejich tvoření.

CÍLE KAPITOLY

Dozvíte se

- jakým způsobem (tedy kde a jak) se tvoří lidský hlas a jak vzniká lidská řeč
- jaká ústrojí lidského těla se podílejí na vzniku hlasu
- všechny základní informace o ústrojí dýchacím, hlasovém, artikulačním a sluchovém

Budete schopni

- vysvětlit proces tvoření lidské řeči
- popsat ústrojí lidského těla, která se podílejí na vzniku hlasu a řeči

KLÍČOVÁ SLOVA KAPITOLY

funkce mozku při tvorbě řeči, centra řeči, mluvní orgány, ústrojí: dýchací, hlasové, artikulační, sluchové; vznik hlasu

Na pomezí fyziologie a fonetiky existuje přechodový pás různých fonetických bádání; k fonetickým vědám pak řadíme i fonetiku artikulační (čili organogenetickou, popř. fyziologickou). Tato disciplína zahrnuje:

1. v širším smyslu:

- průzkum procesu vzniku řeči
- popis fyziologie artikulačních orgánů
- popis funkcí artikulačních orgánů
- fyziologii sluchových orgánů
- artikulační problematiku, která souvisí s neurologickými problémy produkce a percepce řeči

2. v užším smyslu:

- problematiku organických (organogenetických) procesů při tvoření zvuků: tj. popis *článkování* (*artikulace, tj*. koordinované činnosti mluvidel, která vede k určitému vyslovení zvuků).

Artikulační orgány sledujeme jako celek, ale zaměřujeme se především na činnost ústrojí modifikačního (v první řadě s ohledem na popis geneze mluvy; tedy bez sekundárního popisu orgánů, který uvádí např. biologie člověka); sledujeme tak souhru (koordinaci) artikulačních pohybů (k vyslovení hlásek, slabik, následně fonetických slov a posléze také výpovědí); tj. určitou *artikulační bázi* konkrétního jazyka či dialektu).

Artikulační báze určitého jazyka:

1. určuje:

- komplex mluvních pohybů nutných k vytvoření hlásky
- soubor doplňujících artikulačních pohybů (dokreslují charakter hlásek a jejich seskupení; např. funkci přídechu, zaokrouhlení vokálů, sykavosti apod.).
- vztah k soustavě distinktivních zvukových prvků jazyka (s jejichž pomocí lze rozlišit samostatné jednotky významové)
- míru variability zvukové realizace uvedených prvků.
- způsob výslovnosti přechodů mezi hláskami (ostrý přechod, návaznost: mezi slabikami nebo v rámci slabiky)
- realizaci hlásek v řetězci souvislé řeči (např. neznělé ukončování před pauzou)
- přízvuk a jeho vliv na realizaci hlásek
- obecný model intonace (průběh může být rozložen mezi více slabik nebo se realizuje především v jedné, přízvučné slabice)
- existenci některých specifických hlásek

2. utváří se:

- v procesu přirozeného osvojování mateřského jazyka (součást stereotypu řeči vzniklého nápodobou mluvícího okolí)
- (ustaluje se) kolem 7. roku věku

3. je charakteristická:

- méně intenzívní retní činností
- soustředěním artikulace k alveolám
- v souvislé řeči:
  - kvantitou vokálu nezávislou na přízvuku
  - tendencí ke klesavým taktům
  - tendencí k rozložení intonačního průběhu mezi více slabik
  - specifickými hláskami (v češtině [ř] a znělé [ɦ]
- na úrovni výpovědi:
  - tendencí ke kratším sestupným taktům
  - méně spojitou výslovností mezi slovy

KONTROLNÍ OTÁZKA Č. 12

Ověřte si, co je typické pro artikulační bázi cizího jazyka, který studujete (např.):

jak byste hodnotili napjatost mluvních orgánů při výslovnosti samohlásek?

jak se mění výslovnost na konci slova před pauzou?

jak silně se mezi sebou vážou slova v souvislé řeči?

co vše může způsobit zanedbání výslovnostních rysů?

6.1 Mluvní orgány a jejich funkce

6.1.1 Řízení řečové činnosti

Proces jazykové komunikace je řízen několika *většími mozkovými centry*.

- Centrem mluvení (řečového výkonu): Wernickovo; jedná se o akustické centrum řeči, rozpoznává zvuky lidské řeči, nachází se ve spánkovém laloku mozku

- Centrem slyšení a dešifrování slyšeného signálu (řeči): centrum Brockovo; jde o motorické centrum řeči, řídí pohyby mluvidel (rtů, jazyka, měkkého patra, hltanu, hrtanu), je umístěno v dolní části čelního laloku mozku
- Centrum grafického záznamu řeči (ne vždy se vyděluje samostatně; viz také následující odrážku)
- Centrum optického (vizuálního) vnímání grafického záznamu řeči: centrum Déjerinnovo (slouží k rozpoznávání psaného slova), je uloženo v týlním laloku mozku.

Tato centra jsou na rozdíl od všech ostatních uložena pouze v jedné polovině mozku, v řídicí hemisféře, a to u praváků v levé a u leváků v pravé. Rozvoj fyziologie nervového systému však stále více ukazuje, že vliv na formování lidské řeči i na proces její percepce má i vzájemná propojenost jednotlivých oblastí nervové soustavy (uvedená centra nemusí být specifikována stejně ani u konkrétních jedinců).

Na produkci řeči se vedle mozku podílejí i další centra:

- centrum v **prodloužené míše** řídí mimické pohyby, fonace a doprovodné prvky řeči
- centrum v **mozečku** řídí modulační činnost; poznávací funkce a jejich reflexe v řeči
- centrum v **mezimozku** řídí např. činnost hlasivek, melodie a hlasitost mluvy, její frázování, tj. vesměs řečové složky mimo vlastní artikulaci.

Uložení center ve vedoucí hemisféře mozku není jednoznačné. Také na řeči se podílí celý mozek (různou měrou). Studiem nervového řízení řečové komunikace se zabývá neurolingvistika (z hlediska pomocných věd lingvistických) a neuropsychologie (z hlediska pomocných věd psychologických).

6.1.2 PORUCHY PRODUKCE ŘEČI

Na úrovni nervového zabezpečení řeči mohou vzniknout poruchy, které postihují řeč jako celek:

- *afázie* (postižení řídících center v mozku):
  - *motorická* (neschopnost tvořit řeč)
  - *senzorická* (neschopnost porozumění)

Důsledky menšího poškození mozku vedou ke vzniku:

- *dyslexie* (neschopnost porozumět psanému textu)
- *dysgrafie* (neschopnost tvořit psaný text)
- *dysortografie* (neschopnost naučit se správně psát)
- *dyskalkulie* (neschopnost zvládnout početní úkoly)
- apod.

Důsledky drobných poškození mozku a/nebo traumatizujících zážitků (pravděpodobně) vyvolávají *neurózy řeči*:

- *koktavost* (balbuties, křeče mluvních orgánů narušují výslovnost; hlavně na počátku výpovědí)
- vnitřní koktavost: postižený chvíli mlčí, pak již mluví celkem dobře (křeče překonává před začátkem promluvy)
- *breptavost* (tumulus sermonis, parafrasia praeceps; je narušení obvyklého tempa řeči; může vést k nesrozumitelnosti)
- *oněmění* (mutismus; patologicky vzniklý útlum řečové činnosti; méně časté)
- *mluvní negativismus* (postižený, obvykle dítě, odmítá mluvit zcela nebo jen v jistých situacích)

6.2 Vlastní mluvní orgány

Na vzniku hlasu a řeči se podílejí mluvní orgány, které zahrnují ústrojí dýchací, hlasové a modifikační (hláskovací; artikulační v užším slova smyslu). Mluvní orgány se podílejí na vzniku hlasu a řeči. Samostatně k nim můžeme přičlenit i ústrojí sluchové.

6.2.1 Ústrojí dýchací (respirační)

Tato soustava lidského těla se skládá z dýchacích cest, kterými prochází vzduch, a z orgánů, kde probíhá výměna plynů, tedy především z plic. Cesty dýchací se kříží s trávicí trubicí v oblasti hltanu, proto je zvykem dělit je na horní a dolní cesty dýchací:

- k horním cestám patří nos, dutina nosní, nosohltan, vedlejší dutiny nosní;

Soustava slouží primárně k základní životní funkci: k fyziologickému dýchání. Z hlasotvorného hlediska je důležitý mechanismus dýchacích pohybů a užívání vydechovaného vzduchu pro tvoření hlasu a hlásek Množství nadechnutého vzduchu i rytmus dýchání se při řeči řídí zčásti i vědomě, zatímco fyziologické dýchání je reflexivní, i když je dovedeme ovládat. Mluvní projev se u většiny jazyků realizuje při výdechu (exspiraci; v případě češtiny zcela jistě). Souvislá řeč se v zásadě realizuje na výdechu. To zabezpečuje dobrou donosnost mluvy.

Při vdechu (**inspiraci**) se mohou v nám blízkých jazycích vyslovit jednotlivé výrazy citoslovečné povahy (např. tak můžeme realizovat české [*av*] = '*au*', citoslovečný zvuk reakce na bolest). Vedle výdechové linie vycházející opravdu z plic, na níž vznikají **hlásky egresivní** (hlásky našeho typu), tak může existovat i hláska tvořená na proudu vdechovém (**ingresivní** – viz výše vzpomenuté *au*). Další možností je, že se pro artikulaci využije menší objem vzduchu ve sloupci od (sevřených) hlasivek po konec úst. Při pohybu tohoto vzduchu z úst vzniknou **hlásky ejektivní** (např. v zulštině), na vdechové linii se tvoří **hlásky implozivní**. Implozivní může být v češtině realizace souhlásky [m] na konci slova

(*tam*, *dám*… před pauzou). Jde jen o poziční obměnu [*m*]; nepokládáme ji za samostatnou hlásku jazyka. Jiného typu vzduchového sloupce (vzduchu uloženého pouze v ústní dutině) využívají (u některých jazyků) tzv. *mlaskavky* (**mlasky**, *cliks*). Jedna z těchto hlásek se podobá zvuku, jímž vyjadřujeme podiv, psává se – reduplikovaně – většinou *tsts*); je založena na sloupci vzduchu uloženém v ústech a je ingresivní.

6.2.2 ÚSTROJÍ HLASOVÉ (FONAČNÍ)

Ústrojí hlasové **(fonační)** je uloženo v hrtanu. Jeho funkcí je vytvářet základní hlas, jehož dalšími úpravami vzniká hlasitá řeč (a nejmenší jednotky lidské řeči – hlásky).

Základem hlasového ústrojí jsou dva hlasové valy pokryté sliznicí, tzv. *hlasivky* (chordae vocales). Jsou napjaty mezi chrupavkou štítnou (vpředu), kde se navzájem stále dotýkají, a chrupavkami hlasivkovými. Hlasivkové chrupavky jsou umístěny vzadu na rozšířené části chrupavky prstencové a jsou částečně pohyblivé, mohou se různým způsobem otáčet, sbližovat, měnit sklon.

Mezi hlasivkami se vytváří **hlasivková štěrbina** (*glottis*). Má tvar trojúhelníku s vrcholem vpředu v klenbě chrupavky štítné a její dvě třetiny jsou ohraničeny blanitou částí hlasivek; zadní třetina je tvořena okrajem hlasivkových chrupavek, pokrytým podobně jako hlasové valy jemnou, snadno zranitelnou sliznicí.

Obrázek 1: Schéma hlasivek (dle Linder, 1967)

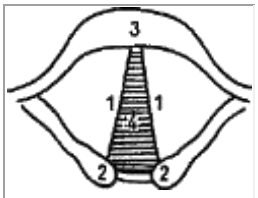

Hlasivky při dýchání

1. hlasivky
2. hlasivkové chrupavky
3. chrupavka štítná
4. hlasivková štěrbina

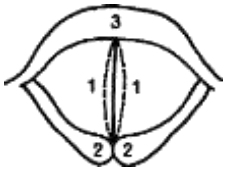

Hlasivky při fonaci

Podle novějších výzkumů napomáhá sblížení hlasivek i proudění vzduchu kolem nich. Hlasivky tedy nefungují jako struny, spíše je možno je přirovnat k jazýčkové píšťale. Proud vzduchu je v nich měněn na tón sbližováním nebo oddalováním orgánu. Hlasová štěrbina má přitom eliptický tvar, který se v průběhu fonace rychle mění. Tento typ fonace se uplatní v různých obměnách při všech **znělých hláskách** (v podstatě vokály, aproximanty, sonory a znělé souhlásky).

Existuje i „třepená fonace“ (*crik*), zvuk vznikající nepravidelnými kmity hlasivek. Je způsobena větším napětím hrtanového svalstva. Říká se jí též „chraptivá“.

Specifický typ "fonace" nastává při *šepotu*: nejde o pravou fonaci, protože hlasivky nekmitají, ale jsou v blanité části sblíženy, zatímco vzadu jsou na úrovni hlasivkových chrupavek oddáleny. Vzniká turbulence vzduchu, která je slyšitelná. I na jejím základě může vznikat souvislá řeč, v nám známých jazycích užívaná jen ve speciálních situacích.

Základní *vlastnosti lidského hlasu* jsou dány fyziologií hlasového ústrojí. Obvyklá **výška hlasu** jedince vychází z těchto anatomických předpokladů. Intenzita práce hlasivek je mimořádně velká, u velmi hlubokého hlasu jde sice jen o 50 Hz (kmitů za sekundu), ženské vysoké hlasy však dosahují až 480 Hz a při zpěvu může být počet kmitů daleko větší. Pro kojenecký věk se uvádí 400 Hz, což je poměrně vysoké.

Vlivem hormonálních změn v organismu se mění základní poloha hlasu v dospívání (mutace), další změny nastávají ve stáří. Obměna výšky hlasu vzniká změnami postavení hlasivkových chrupavek, proměnou napětí hlasivek, ale podílí se na ní i tlak výdechového vzduchu a práce svalů hrtanu.

Změny *síly hlasu* vznikají zesílením výdechového proudu, jež vede ke zvětšení amplitudy mezi hlasivkovými valy při kmitu. Schopnost silové a tónové modulace hlasu je částečně vrozená, mnoho se však dá dosáhnout pravidelným cvičením. U profesionálních zpěváků (herců) je proto důležité "posazení hlasu", tj. základní edukace hlasu ve fyziologicky náležité poloze, která vede k plnosti tónu (u herců k plnému hlasovému počátku) v celém rozsahu a bez narušení činnosti orgánu.

Hlas vycházející z hlasivek nemá **barvu lidského hlasu**. Charakteristické znění, individuální pro jednotlivce, získává až průchodem nadhrtanovými prostorami – rezonátory, v nichž se některé ze svrchních tónů základního hlasu mění. Na konečném efektu se podílí i rezonance celé lebeční dutiny a lícních kostí, zpěváci využívají také prsní rezonance (basisté) a zesilují znění lebečních dutin "výslovností do masky", tj. vědomým posílením exspiratorní linie řeči. Změnou postavení rtů, jazyka, hrdla je možno barvu hlasu modifikovat, někteří lidé dovedou napodobit i barvu hlasu cizího. Proměny barvy hlasu slouží k vyjádření jemnějšího výrazových a významových odstínů. Velmi výrazně se uplatňují při umělecké práci.

Z klidového postavení podobného jako při volném dýchání přecházejí hlasivky do činnosti při řeči (kmitání) různým způsobem.

Při **měkkém hlasovém začátku** se rozkmitávají postupně.

Před vokálem na počátku fonace se často objeví **tvrdý hlasový začátek**, při němž se hlasivky nejprve pevněji sevřou, a první kmit začíná oddělením hlasivek od sebe; pak hlasivky rychle přecházejí do maximální amplitudy. Tvrdý hlasový začátek je sluchově vnímatelný jako tzv. *ráz* (**hlasový předraz**; *glotální okluze*). V češtině je jeho užití většinou fakultativní, tj. je např. při pomalejší mluvě mezi dvěma vokály patřícími různým slovům. V některých pozicích je v ortoepické výslovnosti závazný.

Dyšný hlasový začátek vzniká, jsou-li na počátku fonace hlasivky v chrupavčité části lehce sblíženy, takže štěrbinou uniká část vzduchu; hlasivky se rozkmitávají z tohoto postavení postupně. Dyšný hlasový začátek tvoří nepříznivě působící doprovodné šumy. Uvádí se, že je v pozadí protetického *h*, které je v jazycích dosti rozšířeno.

Hlasivky pracují při řeči různě:

1. Klidně rozevřeny (jako při dýchání) jsou u [*f*], [s], [ʃ] (=š), [x] (=ch).
2. Kmity při lehkém sblížení hlasivek vytvářejí hlasnost (znělost) doprovázející všechny znělé souhlásky.
3. Při těsném sblížení, ale bez kmitů, se utváří vzduchový proud při výslovnosti [*p*], [*t*], [*c*] (=ť), [k].
4. Kmitání těsně sblížených hlasivek je charakteristické pro hlas, jehož modifikací vznikají samohlásky.
5. Při šepotu se hlasivky oddalují v chrupavčité části a nekmitají. Vzduchový proud se otírá pouze o jejich okraje.
6. Zvláštní pozici zaujímají hlasivky při českém [ɦ] (=znělé h). Jsou sblíženy jen v blanité části a kmitají pomaleji.
7. Při neúplném sevření hlasové štěrbiny vzniká aspirace (přídech), známá z němčiny nebo angličtiny u hlásek [*p*], [*t*], [*k*] před vokály.

Funkce hlasu při řeči spočívá především v tom, že vytváří základní tón řeči. Mluvní projev bez účasti hlasu je možný (např. šeptání), je však srozumitelný jen na malou vzdálenost. Relativních změn síly a výšky hlasu se využívá pro formální a významové členění promluvy. Jednotlivé typy těchto proměn jsou v jazycích ustáleny (přízvuk, intonace). Kromě toho má hlas dík své barvě i schopnost identifikovat mluvčího a v rámci komunikace slouží jejím pragmatickým složkám.

Hlas se uplatňuje také jako **diferencující prvek**. Především jde o kvalitu hlasu, jež je jiná u samohlásek a jiná u souhlásek. Tento rozdíl se samostatně pro diferenciaci obou základních skupin hlásek nevyužívá (u vokálu zaznívá hlas doplněný dalšími tóny, konsonanty mohou být i bez znění hlasu). Činností hlasivek vzniká *hlasnost*. Hlásky se pak odlišují podle toho, zda u nich dochází k chvění hlasivek, nebo ne. Hlasnost se označuje termínem **znělost** (*sonorita*), který odráží výsledný auditivní dojem hlásky. S tímto termínem se pracuje jak na fonetické úrovni (existují hlásky znělé a neznělé), tak na úrovni fonologické (znělostní rozdíl má v mnoha jazycích rozlišovací platnost). V jejím rámci lze odlišovat i hlásky, kde je sonorita přítomna v celém průběhu, od hlásek, kde postupně narůstá nebo naopak vyhasíná. K znělosti jako diferencujícímu prvku u souhlásek se vrátíme při popisu konsonantů.

6.2.3 Ústrojí modifikační (artikulační, hláskovací)

Ústrojí modifikující (v užším smyslu slova artikulační;) je uloženo nad hrtanem. Skládá se ze tří dutin:

- z dutiny hrdelní
- z dutiny nosní
- z dutiny ústní

Někdy se uvádí i dutina retní (prostor mezi rty), v našich výkladech však dutinu ústní a retní neoddělujeme.

Úpravě (modifikaci) hlasu v dutině ústní napomáhají mluvní orgány (mluvidla), k nimž patří: jazyk (jeho hrot – koneček, hřbet nebo kořen), rty (horní a spodní), čelisti se zuby (zejména svislý nebo vodorovný pohyb spodní čelisti), tvrdé patro (dásňový – alveolární výběžek, přední a zadní tvrdé patro) a měkké patro s čípkem. (Srov. dále výklad o artikulačních orgánech aktivních a pasivních.)

Obrázek 2: Rezonanční dutiny

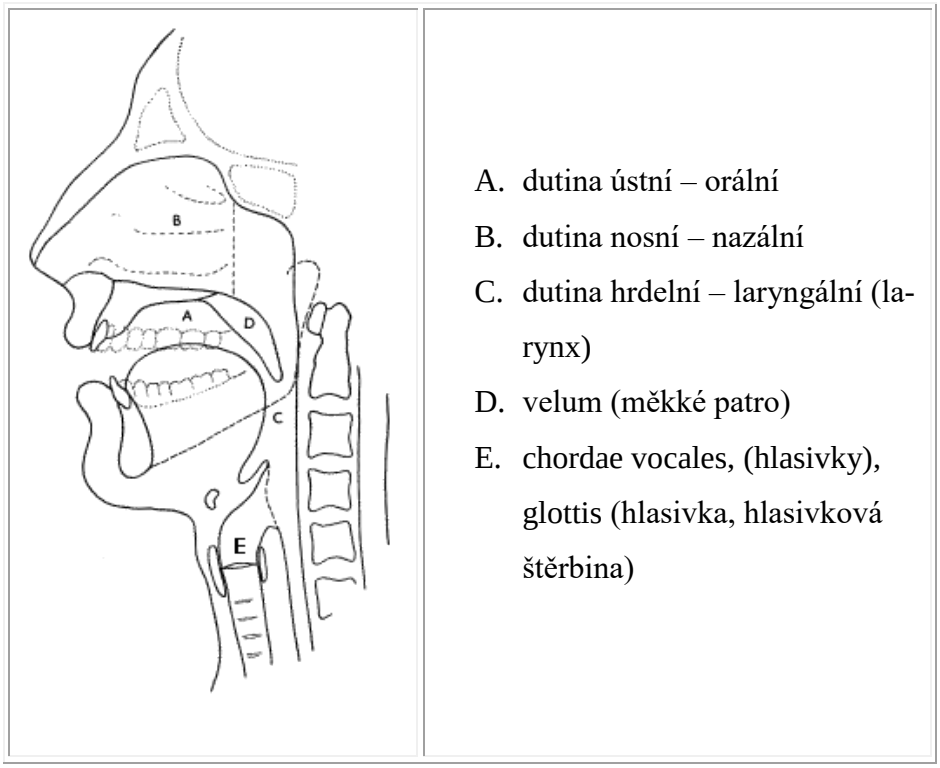

DUTINA HRDELNÍ (LARYNGÁLNÍ)

Rozkládá se bezprostředně nad hlasivkami a končí (z fonetického hlediska) v místech, kde je jazyk při artikulaci nejblíže patru. Při řeči se účastní jako rezonační prostor. Její objem je proměnlivý pohybem kořene jazyka, pozicí jazyka v ústech a činností svalů hrdla. Změny objemu hrdelní dutiny se uplatňují zvláště při tvoření vokálů. Vedle toho má při komunikaci funkci změna znění řeči závislá na sevření krčních a hrdelních svalů, posluchač vnímá psychický stav mluvčího, např. jeho nervozitu, která k napětí vedla, a to i v jazyce, kterému jinak nerozumí.

DUTINA NOSNÍ (NAZÁLNÍ)

Je také rezonančním prostorem, ten se však využívá jen u části hlásek. Při většině hlásek je průchod do nosní dutiny uzavřen tím, že se měkké patro (velum) zvedá a přitiskuje k zadní stěně ústní dutiny.

Velum je orgán, jehož primární funkcí je uzavírat vstup do nosní dutiny při polykání. Při dýchání je spuštěno a vzduch mezi plícemi a chřípím nosu prochází volně. Při artikulaci je ve velu vždy určité napětí, a také patrohrtanový závěr není u všech hlásek stejně silný (nejslabší je u [a]; u nazál je průchod do nosní dutiny uvolněn).

Nosní dutina se při artikulaci uplatňuje jako rezonanční prostor při výslovnosti *nosních hlásek* (*nazál*). V češtině to jsou souhlásky [*m*], [*n*], [*ɲ*] (= *ň*), [*ɱ*] (= retozubné *m*), [*ŋ*] (= velární, zadní *n*).

V některých jazycích se vytvořily i nazální samohlásky (*nosovky*) (v polštině, francouzštině), u nichž je nosní rezonance uplatněna buď v celém průběhu trvání hlásky, nebo jen částečně. České samohlásky mohou být pouze **nazalizovány**, tj. mohou získat v sousedství nazál nosní zabarvení.

Při **poruchách činnosti vela** vzniká *huhňavost* (otevřená, rhinolalia aperta, hyperrinolálie, kdy velum zůstává spuštěno a řeč je trvale nazalizována; zavřená, rhinolalia clausa, hyporinolálie, kdy se velum spouští nedostatečně a řeč zní podobně jako při rýmě). Při vrozeném rozštěpu patra vzniká *palatolálie*. Úpravou huhňavosti se zbývá foniatr i logoped.

DUTINA ÚSTNÍ (ORÁLNÍ)

Dutina ústní je vpředu ohraničena rty, vzadu přechází do dutiny hrdelní. Hranice mezi oběma dutinami je z fonetického hlediska přibližně v místech, kde se jazyk nejvíce přibližuje k patru.

Ústní dutina se při řeči uplatňuje jako **rezonanční prostor**, který je přítomen u realizace každé hlásky. Objem tohoto prostoru je proměnlivý – pozměňuje se jak pohybem jazyka, tak pohybem rtů a čelistí; spolu s proměnami hrdelní dutiny je tato změna využívána pro vytváření vokálů (viz dále), spolupůsobí však i při tvoření konsonantů: přehrada v ústní dutině, jíž se konsonant tvoří, člení prostor úst a důsledkem je pak charakteristická výška šumu (srov. sluchem [*s*] a [*ʃ*] (= *š*), které se mj. liší objemem ústní dutiny).

Význam dutiny ústní pro výslovnost je především v tom, že v ní probíhá diferenciace většiny zvuků řeči. V ústní dutině (nebo na jejím okraji) jsou uloženy aktivní i pasivní mluvní orgány. Aktivní jsou pohyblivé, jako pasivní mluvní orgány označujeme místa, na nichž se vytvářejí striktury nutné pro tvoření (sou)hlásek.

6.3 Aktivní artikulační orgány

Patří k nim:

- ***dolní čelist*** (***mandibula***; pohybem mění velikost *čelistního úhlu)*
- **hlasivky** (**chordae vocales**; mimo ústní dutinu)
- Uvnitř ústní dutiny:
- ***velum*** (***měkké patro***, *zadní patro*) + jeho nejzazší část: ***uvula*** (*čípek*)
- **jazyk** (*lingva;* nejdůležitější artikulační orgán)
- **rty** (*labia*)...

Velum a labia jsou současně i orgánem pasivním, tedy místem tvoření hlásek.

Obrázek 3: Aktivní mluvní orgány (Hála, 1960)

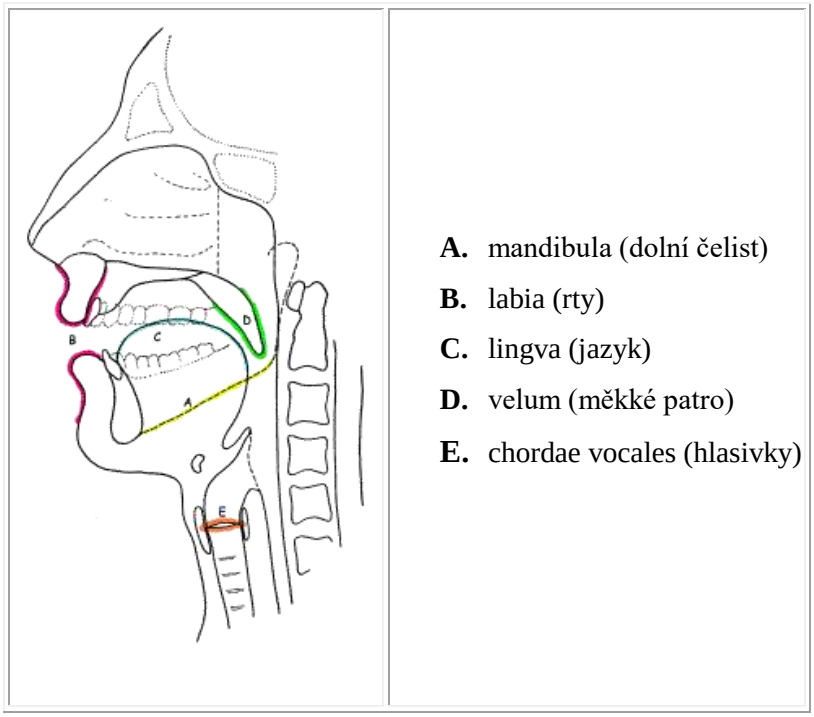

Velikost *čelistního úhlu s*ouvisí se srozumitelností a dosahem slyšitelnosti pro mluvy (malý čelistní úhel může omezit šíření artikulované řeči). Uplatňuje se především při rozlišení (otevřenost – zavřenosti samohlásek (větší čelistní úhel je provázen menším napětím artikulačních orgánů, zavřené hlásky jsou současně i napjatější).

Rty (labia) při řeči:

- při tvorbě souhlásek:
  - oba rty: **hlásky bilabiální** (obouretné, retoretné – v češtině [*b*], [*p*], [*m*], [*v*] = aproximanta odpovídající druhé složce české dvojhlásky *´ou´*)

- při součinnosti horních řezáků a spodního rtu: **hlásky labiodentální** (retozubné – v češtině [*v*], [*f*], [*ɱ*] = retozubné *m*)

- u samohlásek lze pozorovat proměny tvaru úst:
  - **labializace** (zaokrouhlování), při níž se ústní otvor zmenšuje (u hlásek [*u*], [*u:*], [*o*], [*o:*])
  - **zaostřování**, při němž se koutky úst protahují do stran (u [*e*], [*e:*], [*ɪ*], [*i:*]). Tyto obměny jsou v češtině nutné pouze pro ortofonickou výslovnost uvedených souhlásek.

Tvar retního otvoru se mění též u sykavek (sibilant) a polosykavek (asibilát): ostré [*s*], [*z*], [*ʦ*] (= ´*c*´), [*ʣ*] mají rty zaostřené, [*ʃ*](= ´*š*´), [*ʒ*] (= ´ž´), [*ʧ*] (= ´*č*´), [*ʤ*] (= ´*dž*´, znělé ´*č*´) zaokrouhlené.

Rty mění tvar i u českého znělého a neznělého [*ř*].

U většiny hlásek jazyka rty jen sledují postavení čelistí; jsou v postavení neutrálním.

Obrázek 4: Změny tvarů retního otvoru (Hála, 1960)

Zaostřování	postavení neutrální	zaokrouhlování, labializace

Jazyk (lingva) je nejpohyblivější orgán v dutině ústní; je také nejdůležitějším orgánem řeči. Může se pohybovat jako celek (při vokálech), jindy se výslovnosti účastní jen částečně. Nikdy však není při artikulaci zcela pasivní.

Obrázek 5: Fonetický popis jazyka (Hála, 1960)

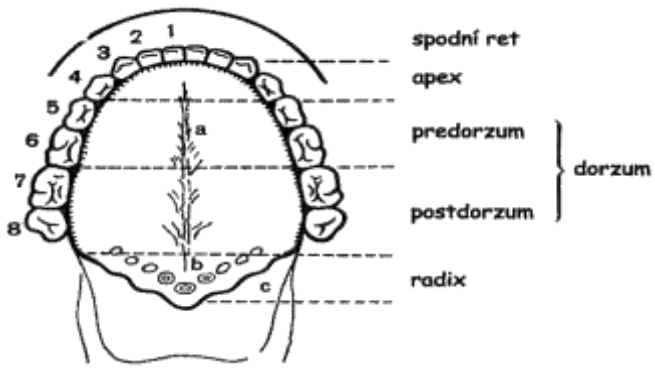

Při artikulaci se často využívá *dorsum, hřbet jazyka*, a to jak jeho přednější, tak zadnější část (predorsum, postdorsum), ale také **hrot jazyka** (*apex*) nebo *kořen* (*radix*). Postavení ostří konečku jazyka proti patru vytváří výslovnost **kakuminální** (jedna z možných výslovností hlásky [*t*], [*r*]), tvoření striktury spodní částí špičky jazyka proti patru se nazývá **retroflexní** (**celebrální**). U mnoha souhlásek se artikuluje celými okraji jazyka (**výslovnost koronální**) – např. [*s*], [*c*] (=ť), [*t*]. Artikulace jazykem se děje většinou ve směru podélné osy úst (*výslovnost centrální*, středová). Zvláštností je **výslovnost laterální** (boková), kdy překážka vzniká ve směru příčné osy ústní dutiny. Laterální výslovnost má souhláska [*l*].

Obrázek 6: Postavení jazyka při artikulaci (Hála, 1960)

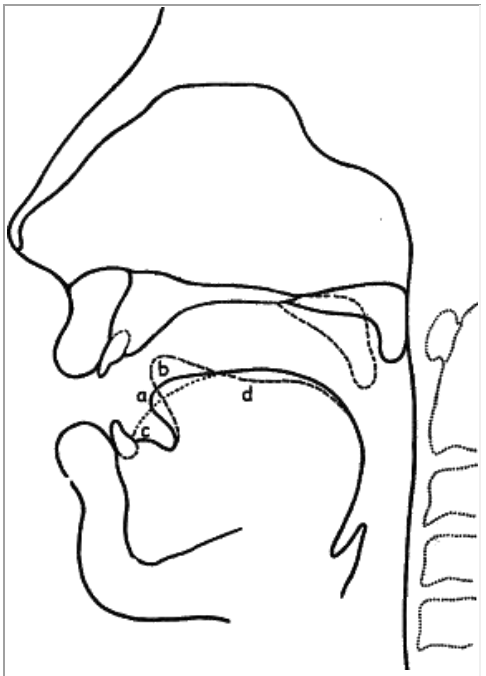

Hrot jazyka je v postavení:

a. intraorálním (ohraničen plnou čarou)
b. supradentálním (ohraničen trhanou čarou)
c. infradentálním (ohraničen tečkovanou čarou)
d. hřbet jazyka (dorzum)

Jazyk funguje při řeči různě. U vokálů se posunuje nahoru a dopředu nebo dozadu celá hmota jazyka, čímž se různě modifikuje rezonanční prostor úst a hrdla. Tento posun je pro jednotlivé samohlásky typický a stal se proto základem pro *systemizaci vokálů* (7.3).

U *konsonantů* dochází k vytvoření **překážky** v cestě výdechovému proudu – **striktury**. Tvoření striktury má několik fází: **intenzi** (vytvoření přehrady) – **tenzi** (podržení překážky) – **detenzi** (návrat do klidového postavení nebo přechod k další hlásce). Tyto fáze jsou dobře pozorovatelné u tzv. úžinových souhlásek (např. [*s*], [*z*]), kdežto u závěrových, u nichž výslovnost nastává až v okamžiku zrušení překážky (např. [*p*], [*d*]), mluvíme raději o **exkurzi** a **rekurzi** nebo o **implozi** a *explozi*.

Základem pro diferenciaci konsonantů je z artikulačního hlediska způsob vytvoření striktury a místo, kde ke striktuře dochází (popř. orgán, který strikturu tvoří). Vedle jazyka mohou strikturu tvořit i rty, hlasivky, ev. uvula, konec vela.

Známe tyto *typy striktur* (*přehrad*) – tj. **typy způsobů tvoření**:

- *Okluze* (*závěr*), při níž dochází k úplnému přerušení výdechového proudu; závěrem vznikají např. [*t*], [*g*], [*b*]. Zrušení závěru je založeno na aktivní činnosti mluvidel, není pouhým důsledkem tlaku výdechového proudu.
- *Konstrikce* (*úžina*), při níž je překážka neúplná a výdechový proud může procházet po celou dobu výslovnosti zúženým místem; úžinové jsou např. [*s*], [*x*] (= ´ch´), [*f*]. Tvar úžiny může být různý a i to se podílí na diferenciaci zvuků (úžina nízká nebo širší, vyšší, kratší apod.). Sama úžina může být v ose mluvních orgánů (**centrální**) nebo "napříč" – **laterální** (u různých typů [*l*]).
- *Semiokluze* (*polozávěr*), při němž se vytváří slabá okluze, jež přechází v průběhu jediné hlásky v konstrikci. Semiokluzivy jsou v jazycích méně obvyklé. Tento charakter mají české souhlásky [*ʦ*] (= ´c´), [*ʧ*] (= ´č´). V některých západních jazycích se semiokluze chápe jako kombinace okluze a konstrikce, nikoli jako samostatný typ tvoření.
- *Vibrace* (**kmity**), při nichž se úžina v průběhu jedné hlásky mění, zvětšuje a zmenšuje se. Ve fonetice se tento typ pokládá obvykle za variantu konstrikce. Vibrantami jsou české [*r*], [*ř*], v některých jazycích však hláska podobná [*r*] vzniká pozicí špičky jazyka proti patru a kmitavá v pravém slova smyslu není (např. v angličtině).

6.4 Pasivní artikulační orgány

Místo tvoření striktury se označuje jako pasivní artikulační orgán. **Pasivními artikulačními orgány** jsou zejména:

- *Labia* (**rty**), jež jsou zároveň orgánem aktivním i pasivním. Tvoří se tu hlásky bilabiální a labiodentální, kde artikulace probíhá mezi horními řezáky a dolním rtem (viz výše; příkladem je české [*v*]).
- *Dentes* (***zuby*** – myslí se tím řezáky) jsou místem tvoření **hlásek interdentálních** – mezizubných (např. anglické [θ]) a **dentálních** (tak se tvoří [*t*] v mnoha jazycích). Jako zubnice (**dentály**), hlásky tvořené u kořenů řezáků, dentoalveolární, byly označovány souhlásky, jež dnes řadíme mezi prealveoláry.
- *Alveoly* (*dásně* – fonetická terminologie se nekryje s anatomickou) tvoří část patra přibližně po úroveň prvních stoliček. Pro přesnější rozlišení se alveoly dělí na **prealveoly** (místo výslovnosti českého [*s*], [*z*]) a **postalveoly** (v češtině místo výslovnosti např. u [*ʃ*] = ´š´, [*ʒ*] = ´ž´).
- Vzhledem k tomu, že rozdíl místa tvoření je mezi dentoalveolárami a alveolárami málo výrazný a že jazyk má obvykle buď jeden, nebo druhý typ souhlásek, spojují se při méně detailních popisech skupina dentál a alveolár do jediného celku. V tradiční školské terminologii jsou tyto hlásky označovány jako zubodásňové, i když se část z nich artikuluje dosti daleko od kořenů zubů.
- *Palatum* (*střední patro*, anatomicky tvrdé patro, palatum durum) leží za alveolami a sahá asi k předposlední stoličce. Lze je rozdělit na **prepalatum** a **postpalatum**.

Běžně se však mluví jen o palatálách, neboť [*j*] (postpalatální) se od *[c*] = ´ť´, [*ɟ*] = ´ď´, [*ɲ*] = ´ň´(prepalatály) liší především způsobem artikulace.

- *Velum* (***zadní patro***, anatomicky ***měkké patro***, palatum molle) je nejzadnější část patra. Lze je rozdělit na **prevelum** a **postvelum**, v češtině se však toto dělení nevyužívá. Na velu se vyslovuje např. [*k*], [*g*].

Místem artikulace může být i *hrdlo* (*farynx*) a *hrtan* (*larynx*); hrdelné hlásky jsou např. v arabštině, jako laryngály se často označují hlásky hlasivkové.

Také hlasivky, přesněji: s využitím hlasivkové štěrbiny (glottis), mohou být místem artikulace. Tzv. glotální souhlásky však nejsou příliš obvyklé, v češtině jsou hlasivkové [ɦ] (= znělé ´h´) a ráz [ʔ].

Obrázek 7: Fonetické zobrazení mluvních (artikulačních) orgánů (Hála, 1960)

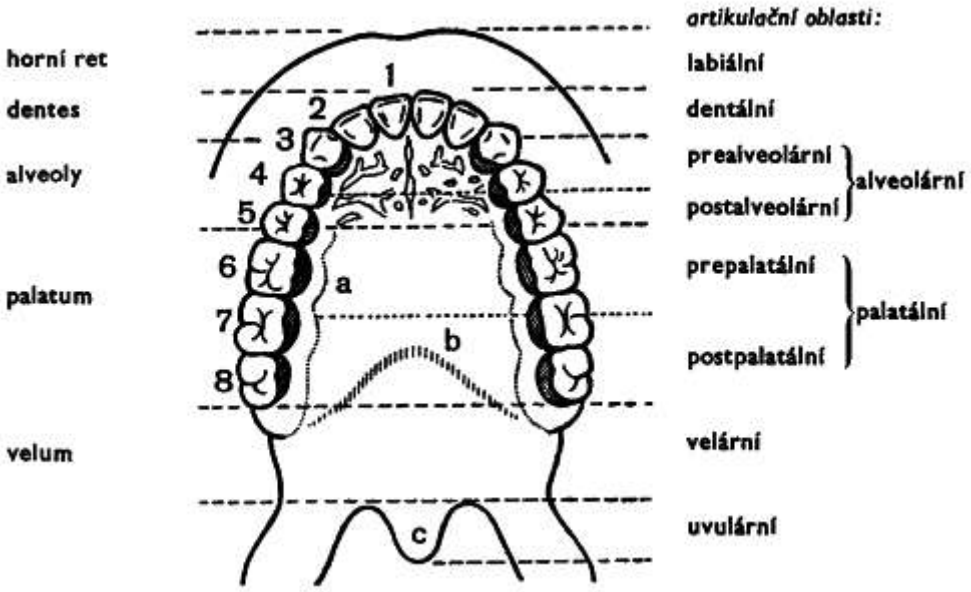

Obrázek 8: Fonetické dělení patra (Hála, 1960)

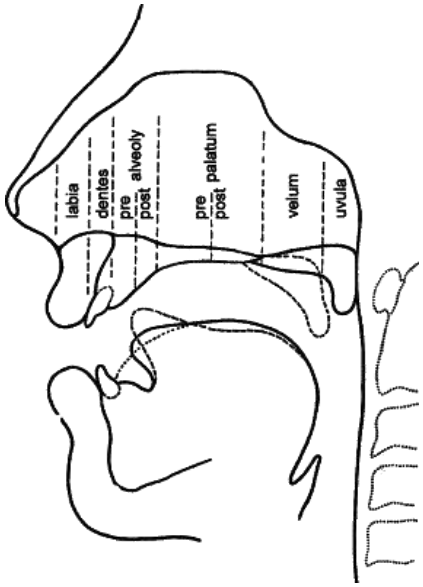

Důležitá je i **součinnost mluvních orgánů** při tvoření hlásek. Pokud si jí všimneme, můžeme lépe pochopit změny, které vznikají při plynulém vyslovování, problémy, které máme při osvojování jazyka cizího, a také změny vznikající ve vývoji jazyků. Při jakékoli fázi výslovnosti se spoluúčastní celé mluvní ústrojí, i když se při běžných popisech soustřeďujeme jen na vybrané složky tvoření zvuků. V případech, kdy není z nějakého důvodu obvyklá artikulace možná, může dojít k *artikulační kompenzaci*, kdy se zvuk obvyklý v jazyce (poměrně) přesně artikuluje náhradním způsobem – např. pro fonaci se využije epiglotis, hrtanová příklopka (po odstranění hlasivek)

6.5 Ústrojí sluchové

Sluch vnímáme jako smysl, který je podkladem všeho, o čem myslíme, mluvíme, píšeme; na základě sluchu se vyvíjí řeč. Sluchové ústrojí umožňuje vnímání (zachycování) a přenášení zvuků a je tak důležitou součástí mezilidského dorozumívání. Důležitý je proto popis složení sluchového ústrojí.

Základním orgánem sluchu je ucho, které se skládá ze tří částí: zevního, středního a vnitřního ucha. V uchu je uloženo dvojí ústrojí s rozdílnou funkcí – sluchové a statické (rovnovážné, vestibulární).

Zevní ucho je tvořeno ušním boltcem a zevním zvukovodem. Obě části slouží k zachytávání zvukových vln a mají také ochranný význam pro hlouběji uložené části ucha. Zevní zvukovod je zakončen membránou – bubínkem, který tvoří hranici mezi uchem zevním a středním. Střední ucho tvoří úzká štěrbina v kosti spánkové, která je předu spojená sluchovou (Eustachovou) trubicí s nosohltanem, vzadu přechází do dutin kosti spánkové (ty jsou vyplněny vzduchem). Střední část prostor vytváří dutina bubínková (ohraničená bubínkem), obsahující tři středoušní kůstky – kladívko, kovadlinku a třmínek. Třmínek je pak

zasazen do předsíňového okénka, které vede do vnitřního ucha. (Další výklad poskytne každá učebnice biologie či anatomie člověka.)

Zvukové vlny procházejí zvukovodem a rozkmitají bubínek. Tyto kmity se přenášejí sluchovými kůstkami do vnitřního ucha.

Veškeré zvuky, které ucho může slyšet, tvoří sluchovou oblast, jejíž hranice (rozsah sluchového vnímání) bývají vymezovány pouze přibližně Tóny o nepatrně malém nebo značně vysokém kmitočtu vlnění (kmitočet je vyjádřen počtem kmitů za sekundu) lidské ucho nezachytí.

Dolní hranice slyšení je kolem16 kmitů za sekundu (16 hertzů – Hz), horní kolem 20 000 kmitů (20 kHz); horní hranice se během života mění – děti slyší i vyšší zvuky, průměr u dospělých je asi 16 kHz, s přibývajícím věkem se hranice snižuje. Sluch reaguje nejen na výšku vlnění, ale i na jeho sílu.

Minimální hodnota síly zvuku, kterou lez ještě vnímat (na hranici slyšitelnosti) se nazývá práh slyšení. Slabší intenzitu ucho nezachytí. Maximální hodnota pak představuje práh bolesti (sluchový vjem se po překročení určité intenzity stává bolestivým). Tyto prahové hodnoty vymezují sluchové pole, v jehož středu leží sluchová oblast pro řeč.

SAMOSTATNÝ ÚKOL

1. Popište jednotlivá ústrojí lidského těla, která se podílejí na vzniku hlasu a řeči (podrobněji si zopakujte rozložení ústrojí hlasového).
2. Vysvětlete, jak vzniká lidský hlas.

6.6 Typy hlásek podle tvoření

Tabulka 1: Přehled typů hlásek podle tvoření

<table>
<tr><td colspan="2">apertura (otevřenost mluvidel)</td><td colspan="5">striktura (překážka v mluvidlech)</td></tr>
<tr><td colspan="2" rowspan="3">vokál (monoftong i diftong)
vocoid</td><td colspan="5">konsonant
contoid</td></tr>
<tr><td colspan="2">aproximanta
semivokál /polovokál, polosamohláska</td><td colspan="2">sonora</td><td colspan="2">(pravý, vlastní) konsonant, obstruent</td></tr>
<tr><td></td><td>likvida</td><td>nazála</td><td>znělý</td><td>neznělý</td></tr>
<tr><td>např.</td><td>[a] [e:]</td><td>[j] [ʊ]</td><td>[l] [r]</td><td>[m] [n]</td><td>[b] [z]</td><td>[f] [k]</td></tr>
</table>

SAMOSTATNÝ ÚKOL

Podívejte se do některé z učebnic jazyka, který právě studujete, a ověřte si, jaké typy hlásek autor rozlišuje. (Je možné, že pracuje s týmiž pojmy jako běžná školní učebnice češtiny, tj. odlišuje jen samohlásky a souhlásky).

6.6.1 SYSTEMATIKA VOKALICKÝCH ZVUKŮ (VOKOIDŮ, VOKÁLŮ) Z ARTIKULAČNÍHO HLEDISKA

Všechny vokalické zvuky normálně mluveného jazyka vznikají na základě stejné hlasové linie. Je jí *fonace*, hlas vzniklý v hlasivkách (7.1). Jejich rozlišení probíhá v nadhrtanových prostorách. Základem je postavení jazyka v ústní dutině, doplňující diferenciace pobíhá pomocí pohybu rtů, spodní čelisti, vela, dík změnám v napjatosti mluvních orgánů, také dík trvání celé artikulace. Spisovná čeština má 5 samohlásek krátkých (*i, e, a, o, u*), 5 samohlásek dlouhých (*í, é, á, ó, ú*), dvojhlásky (*ou* v českých slovech, *au* a *eu* v přejatých slovech; obecná čeština ještě také rozeznává diftong *ej*). Na jejich artikulaci se nejvíce podílí jazyk, proto je pohyb (posun, ohyb) jazyka v dutině ústní základem pro klasifikaci samohlásek – zobrazují se do tzv. samohláskového (vokalického) trojúhelníku (srov. dále).

SAMOSTATNÝ ÚKOL

Vyslovte samohláskovou škálu *i – e – a – o – u* a uvědomujte si její tónový průběh.

1. Nyní zkuste tentýž úkol, ale bez použití hlasu, samohlásky v daném pořadí pouze šeptejte – ověříte si, že české samohlásky skutečně vytvářejí tónovou stupnici.
2. Přečtěte nahlas Bieblovu báseň Škála, zaměřte se na správnou výslovnost samohlásek a na jejich tónový průběh:

Škála
Tyčinky v tichých i bílých liliích
ve světlezeleném světle zeleně
Lolo Lolo
tma padá na jantar
jak zlatá harfa v barvách sálá
žluť smutku purpur strun
Jdou loukou tmou
(Konstantin Biebl)

3. Čtěte nahlas s pečlivou artikulací, dodržujte náležitou délku:

Na vaření
Každý vezme kámen, ať máme dost kamen.

Hned v nich jako zapálíme, z bláta oběd uválíme.
Já táhnu těsto přes celičké město.
To zavinu do závinu.
Z písku bude kopec jíšky!
Umím salát z pampelišky!
Z punčoch budou jelita, černou hlínou naditá.
Já chci něco krájet! Tudle!
Tak a krájej z trávy nudle!
Čepice jsou rendlíky na chlupaté knedlíky.
Rychle – něco uvaříme, pak to všechno jako sníme!
(V. Provazníková)

Postavení jazyka v ústech ukazuje tradiční obecné schéma soustavy vokálů jazyků, *vokalický trojúhelník*. Jeho východiskem je trojúhelníkový obrazec vytvořený r. 1781 Ch. F. Hellwagem. Obrazec vychází z vertikálního a horizontálního posunu jazyka z klidové polohy při tvoření jednotlivých samohlásek.

Tabulka 2: Hellwagův vokalický trojúhelník

vertikální posun (ohyb) jazyka	horizontální posun (ohyb) jazyka						
	anteriorní (přední)			centrální (střední)			posteriorní (zadní)
zavřené (=vysoké)	i						U
středové zavřenější		e				o	
středové otevřenější			´před-nější a´		´zad-nější a´		
otevřené (=nízké)				a			

U Hellwaga jsou navíc vloženy hlásky střední vysoké ü a střední středové ö. S těmi se (obvykle) v užívaném schématu nepočítá. Jsou chápány jako labializované podoby i a e.

Zvláštností je neutrální poloha jazyka při artikulaci: dík ní vzniká specifický samohláskový zvuk označovaný jako *neutrální vokál* [*ə*], ev. bývá tento zvuk označován (v návaznosti na tradiční lingvistickou terminologii vztahující se k hebrejštině) jako *šva*. Vyslovuje se v jazycích se silným přízvukem při redukci nepřízvučných vokálů – vokál je sice zachován, ale mizí jeho specifikum. Někdy se mluví i o "němém e", neboť zvuk může ztrácet i znělost pro vokály typickou.

SLOŽITĚJŠÍ VOKALICKÉ ZVUKY

Diftong (*dvojhláska*) patří artikulačně mezi vokoidy, tj. hlásky založené na apertuře, poloha jazyka (a rtů) se však při ní na rozdíl od jednoduchého vokálu v rámci jediného zvuku, který navíc funguje jako celek v rámci slabiky co její jádro, mění: u českého [*ov*] psaného

ou (*mouka, loukou*) např. je počáteční fáze ztotožnitelná s [*o*], koncová s (polosamohláskovým) [*ʊ*]. Důsledkem toho je proměnlivá zvuková struktura.

Pokud máme diftong z artikulačního hlediska foneticky určit, většinou zvýrazníme, že jde o diftong, a pak můžeme popsat jeho jednotlivé složky (pozor – jeden ze zvuků již nemá charakter čisté samohlásky, *ou* není *o* + *u*!).

Triftong (*trojhláska*) je ještě složitější, artikulace při něm dosahuje v prostřední části pozice některé samohlásky, okrajové části jsou však jiné: trojhláskou je slovenské vyslovené *dievča*, slovo dvouslabičné, v němž je [e] částí hlavní, zatímco okraje jsou jen doplňkem, polosamohláskami. V tomto případě nás ovšem klame písmo: nejsme si vědomi, že ve spisovné slovenštině se *v* na konci slabiky čte jako [*ʊ*].

DOPLŇKOVÉ RYSY ARTIKULACE

Při další diferenciaci se uplatňuje *doplňková artikulace vokálů*. Na jejím základě vznikají samostatné řady vokálů, které mají i fonologickou funkci – liší se pomocí nich slova jazyka.

Patří sem:

- *Labializace* (*zaokrouhlování*), zesílení aktivní činnosti rtů. Labializace je často doprovodným rysem posteriorních (zadních) vokálů, u-ové samohlásky jsou přitom zaokrouhlenější než o-ové (tak např. v češtině). Vedle toho se může pomocí labializace vytvářet další řada vokálů, vokály zaokrouhlené: proti [*i*] stojí labializované [*y*], [*e*] má protiklad v [*œ*]; srov. výklad k transkripčnímu schématu (kapitola 8.). Naopak proti nám běžnějším labializovaným zadním vokálům mohou existovat i tyto **vokály nelabializované**: [*o*] má nelabializovaný protiklad v [*ɣ*], běžně velmi labializované [*u*] v nelabializovaném vysokém zadním [*ʊ*]. Protiklad labializovanosti – nelabializovanosti může v jazycích sloužit k odlišování slov, tj. může tvořit samostatné **fonémy.**
- *Nazálnost* (účast nosní dutiny při tvoření vokálu) vytváří k základnímu – orálnímu (ústnímu) typu samohlásky nosní protějšek. Teoreticky může být nosní každá samohláska, vysoké nazální samohlásky jsou však v jazycích světa vzácné. Artikulačně je rozdíl založen na tom, že velum v průběhu samohlásky uvolňuje průchod do dutiny nosní a ta obohacuje zvuk svou rezonancí (ev. antirezonancí), a to buď v průběhu celé samohlásky, nebo až v její druhé polovině (to se uvádí např. pro hlásky polské). Tato nazalizace vytváří skutečné **nosovky**, které v jazycích mohou v protikladu se stejně tvořeným vokálem ústním rozlišovat slova, tj. jde o samostatné **fonémy**. Vedle toho existuje náhodná *nazalizace vokálů* jako důsledek akomodace; experimentálně byla největší zjištěna u [*i*], [*u*], při poslechu se zdá nejsnáze nazalizovatelné [*a:*].
- *Kvantita* (*délka*) vzniká artikulačně prostým trváním artikulace, u delších je navíc postavení jazyka "extrémnější". O délce se vždy hovoří v souvislosti s akustikou řeči.

Ostatní artikulační vlastnosti vokálů jsou využívány méně, ev. se zvláštních typů vokálů neužívá jako samostatných fonémů. Jsou to zejména:

- *Velarizace*, která je založena na posunu obvyklé výslovnosti vokálu dozadu směrem k velu; bývá důsledkem akomodace.
- *Faryngalizace*, která je založena na zúžení hrdelní dutiny sevřením krčních svalů. Vyskytuje se např. v kavkazských jazycích.
- *Palatalizace* je založena na posunu hmoty jazyka blíže k palatu. V nám blízkých jazycích může existovat jako obměna vokálu v hláskovém okolí, tj. jako projev akomodace, ve starších fázích vývoje slovanských jazyků byla zřejmě počátkem změn samohlásek, kterým se dnes říká *přehlásky* (umlaut) – např. změna staršího *našu* ve spisovné *naši*.
- *Znělost* (*sonorita*) je zdánlivě nutnou složkou vokálů, které vznikají modifikací zvuku fonace. Pro některé jazyky se sice uvádí existence vokálů neznělých, ev. založených na šeptané zvukové linii, pro nám blízké jazyky jde však o výslovnost vokálu ve specifické komunikační situaci, např. v nepřízvučné slabice, na konci fonace apod.
- **Vliv přízvuku** na výslovnost vokálů se potom promítá do rozdílu mezi vokálem přízvučným (plným) a nepřízvučným, různou měrou redukovaným.

6.6.2 Systematika konsonantů (contoidů) z artikulačního hlediska

Konsonanty jsou hlásky, jejich artikulační podstatou je existence striktury v mluvním ústrojí. Tato striktura může být okluzí, konstrikcí (různého typu) nebo kombinací obou principů, tzv. semiokluzí tvořenou na různých místech mluvního ústrojí. Mluvíme pak o **způsobu artikulace**.

Druhou složkou **základní artikulace konsonantu** je zjištění **místa artikulace**, tj. nalezení místa, kde příslušná striktura vzniká, a artikulujícího orgánu a jeho pozice. V terminologii se pak většinou základní artikulace zjednodušuje na způsob a místo/artikulující orgán, protože možnosti postavení jazyka vzhledem k patru nejsou neomezené. Charakter konsonantu dokresluje **doplňková artikulace**, činnost dalšího mluvního orgánu. V některých popisech se o takových konsonantech mluví jako o „dvouohniskových“. Jde o odlišnou věc než u semiokluziv, kde jde o společný složitější pohyb tvořený (skoro) na tomtéž artikulačním místě. Základní i doplňkovou artikulaci zaznamenáváme u všech konsonantů, tedy jak u obstruentů, tak u sonor a aproximant.

Základní artikulace konsonantů

Artikulaci souhlásek lze vyložit z různých hledisek, podle nichž se pak konsonanty také klasifikují.

Nejčastěji se české souhlásky třídí podle následujících tří kritérií:

- podle místa artikulace (místa jejich vzniku)
- podle způsobu artikulace (způsobu tvoření, podle typu artikulační překážky)
- podle účasti hlasivek (znělosti)

Podle místa artikulace se rozlišují následující skupiny souhlásek: obouretné, retozubné, dásňové, tvrdopatrové, měkkopatrové a hrtanové (hlasivkové).

Podle způsobu tvoření (na základě skutečnosti, že mluvidla stavějí do cesty dechovému proudu úplnou nebo částečnou překážku) odlišujeme hlásky závěrové; pokud dojde pouze k zúžení cesty pro výdechový proud (zvuk vzniká třením vzduchu v takto vzniklé úžině) tvoří se hlásky úžinové. Kombinace obou těchto typů překážek (kdy závěr přejde v úžinu) se uplatňuje při artikulaci souhlásek polozávěrových (závěroúžinových).

Souhlásky se liší také účastí hlasivek při artikulaci. Některé jsou tvořeny s částí hlasu (souhlásky znělé), jiné vznikají pouhou modifikací výdechového proudu v nadhrtanových dutinách (souhlásky neznělé). Větší část souhlásek tvoří znělostní dvojice (souhlásky párové), některé jsou samostatné, jedinečné, nepárové (ty jsou pouze znělé).

OKLUZIVY

Okluziva (**souhláska závěrová**) – konsonant založený na vytvoření úplné přehrady. Přehrada je zrušena pohybem aktivního artikulačního orgánu.

Podle místa tvoření se pak v rámci okluziv vyděluje:

- *Labiála* – souhláska retná, retnice.
  - *Bilabiála* (souhláska obouretná, retoretná) se tvoří závěrem mezi rty. Typickou hláskou tohoto typu je [*p*], [*b*], [*m*] známé z mateřštiny
  - *Labiodentála* (souhláska retozubná, zuboretná) se tvoří závěrem mezi horními řezáky a spodním rtem. Jde o výslovnost možnou, ale neobvyklou. V mateřském jazyce jde jen o poziční obměnu připomínanou u [*m*] – [*ɱ*] – typ [*siɱfonije*].
- *Dentála* (souhláska zubná, zubnice) má místo výslovnosti na řezácích. Tato výslovnost se pokládá za základní pro anglické [*t*] a [*d*], v transkripci se ev. podle potřeby vyznačuje doplňujícím znakem [*d̪*] pod příslušnou značku základní. Termín zubnice/dentála se někdy užívá i pro hlásky alveolární.
- *Alveolára* (souhláska dásňová, předopatrová) má místo tvoření v přední části patra; patří sem [*t*], [*d*], [*n*]. Artikulace v oblasti zubů, ev. alveol, je v jazycích světa velice běžná, nějakou neznělou hlásku tohoto typu má 97 % známých jazyků.
- *Palatála* (souhláska středopatrová, tvrdopatrová) se artikuluje na tvrdém patře. Patří sem [*c*] (= *ť*), [*ɟ*] (= *ď*), [*ɲ*] (= *ň*). Palatály jsou v jazycích světa poměrně vzácné.
- *Velára* (hláska zadopatrová) se tvoří na velu; toto tvoření má [*k*] a [*g*], a také ´zadní´ [*ŋ*], v mateřštině např. ve slově *maminka* – [*mamiŋka*]; v cizích jazycích je to hláska poměrně běžná.

- *Glotála* (hláska hlasivková, někdy označovaná i jako hrdelná) je tvořena okluzí přímo v hlasivkové štěrbině. Tento charakter má [ʔ], zvuk ztotožnitelný s tvrdým hlasovým začátkem (7.1). V češtině ho známe před vokálem na počátku slova, zejména po pauze nebo po neslabičné předložce – *v oknech* – [*f ʔoknex*].

Okluze může vznikat i artikulací retroflexní a místem tvoření může být i uvula (čípek) – jde však o výslovnost pro nás dosti exkluzivní.

SEMIOKLUZIVY

Semiokluziva (**souhláska polozávěrová**) patří v nejobecnějším vymezování souhlásek mezi okluzivy dík existenci závěru. Ten je ovšem slabý a přechází v průběhu jediné souhlásky v úžinu. Hláska má tak vlastně dvě fáze a v některých jazycích se podobné zvuky také hodnotí jako dvě za sebou následující souhlásky – např. [t͡s] = ´*c*´ jako [*t*] + [*s*]. Tomu odpovídá i starší český název „splynuliny“. Patří sem:

- *Prealveolára* – souhláska zubodásňová, předodásňová, kde okluze přecházející do konstrikce vzniká u kořenů zubů. Typem jsou české konsonanty [t͡s] (= ´*c*´) a [d͡z] (= ´znělé *c*´ vznikající zejména díky asimilaci znělosti, typ *moc domů* – [*mod͡zdomu:*]).
- *Postalveolára* – souhláska zadodásňová, kde okluze vzniká poněkud více vzadu, v místech předních stoliček. Tento charakter mají české souhlásky [t͡ʃ] (= ´*č*´) a [d͡ʒ] (= ´znělé *č*´, hláska vyslovovaná např. ve slově *jazz*). Znělá postalveolára je v jazycích poměrně častá, v popisech (např. angličtiny) bývá chápána jako [*d*] + [*ž*].

Semiokluzivní je německé [*pf*], my je však vnímáme jako [*p*] + [*f*].

Typem artikulace, která probíhá na jednom místě postupně, by mohly být i aspirované hlásky jako [k^h], ´*k*´ s přídechem. Aspirace se však doložena i u hlásek jiného místa tvoření, proto se do semiokluziv neřadí.

KONSTRIKTIVY

Konstriktiva (**souhláska úžinová**) je konsonant založený na částečné překážce, zúžení v oblasti místa artikulace. Sama souhláska vzniká dík turbulenci vzduchového proudu, který musí místem konstrikce projít. Hlásek tohoto typu je v jazycích hodně a jsou i diferencovanější než okluzivy. Můžeme je dělit na konstriktivy centrální, laterální a vibranty.

Konstriktivy centrální – středové mají úžinu umístěnu v ose úst. To neznamená, že je nutně přesně v centru, bývá mírně odchýlena na některou stranu, což se dává do souvislosti s lateralitou. V nám bližších jazycích najdeme tyto typy centrálních konstriktiv:

- *Labiála* – retnice
  - *Bilabiála* (souhláska obouretná, retoretná) se tvoří úžinou mezi oběma rty. Tento charakter mají retnice [*ɸ*] a [*β*] ve španělštině; v češtině taková hláska není.

- *Labiodentála* (souhláska retozubná, zuboretná) se tvoří úžinou mezi horními řezáky a spodním rtem. Tvoří se tak hlásky [*f*] a [*v*], které známe z mateřštiny.

- *Dentála* (*zubnice*) se tvoří v oblasti zubů. Tuto lokalizaci mají souhlásky [*θ*] a [*ð*] v angličtině. Při pečlivějším pohledu lze dokonce odlišovat hláska interdentální (v americké angličtině) od dentál.
- *Alveolára* (souhláska dásňová); alveolární konstriktivy jsou ve velmi mnoha jazycích.
  - *Prealveolára* (souhláska předodásňová, zubodásňová) je české [*s*] [*z*]; tvoří se na rozhraní zubů a dásní.
  - *Postalveolára* (souhláska zadodásňová) je české [*ʃ*] (= ´*š*´) a [*ʒ*] (= ´*ž*´), tvoří se dále od řezáků.

  Rozdíl mezi oběma skupinami je větší než jen posun úžiny (viz násl. obrázek), nicméně se za základní pro určování pokládá místo tvoření – snad i pro potřebu jednotného přístupu k systemizaci souhlásek jazyka.
- *Palatála* – to by bylo v některých jazycích [*j*], pokud je "čistou" souhláskou; ve většině nám blízkých jazyků jde však o hlásku aproximantní .
- *Velára* (souhláska zadopatrová), tvořená na měkkém patru (velu), je [*x*] (= české ´*ch*´) a [*ɣ*] (= české ´znělé *ch*´ vznikající při asimilaci znělosti *to bych dal* – [*tobiɣdal*]). Podobná hláska může vznikat i jako uvulární nebo faryngální.
- *Glotála* (souhláska hlasivková) je české ´*h*´. Hláska tohoto typu existuje v mnoha jazycích, většinou však jako neznělá ([*h*]), české je zajímavé tím, že je znělé ([*ɦ*]). Zvláštnost hlásky v mateřském jazyce ukazuje už to, že má v IPA transkripci méně obvyklý grafém.

SAMOSTATNÝ ÚKOL

Procvičujte určování souhlásek podle způsobu a místa artikulace. (Je vhodné nácvik zautomatizovat, protože v mluvnických výkladech často narazíte na pasáže, které potřebují, abyste si pod termínem vybavili konkrétní typ artikulace nebo dokonce konkrétní zvuk jako typ.)

Speciální typy konstriktiv

Konstriktiva laterální (souhláska boková, laterála) má úžinu položenu napříč osou jazyka. Jde o artikulaci typickou pro různé obměny hlásky [*l*]; je to (s ohledem na specifika v konkrétním jazyce) souhláska poměrně zvláštní, otevřenost artikulačního prostoru úst umožňuje při ní vznik ústní rezonance poněkud podobné rezonanci vokálů. Hláska nepochybně patří mezi sonory, v některých fonetických popisech je dokonce řazena mezi aproximanty.

Vibranta (souhláska kmitavá) má úžinu, která se v průběhu hlásky zvětšuje a zmenšuje. To se opakuje několikrát – ale ne příliš často, pro české ´*r*´ se uvádí 2-3 kmity. Úžina může

být umístěna na rtech ([*B*]), v oblasti alveol ([*r*] jaké známe ze spisovné češtiny) nebo může vznikat hláska uvulární ([*R*] – bývá při běžném českém ráčkování). Specifika výslovnosti vedou k tomu, že r-ové hlásky mají jistý tón blízký vokálům; na základě toho se řadí do skupiny **sonor**.

Vibrantou je i **české [ř]** (znak v základním souboru transkripce IPA nemá!); i při něm kmitá špička jazyka proti přední části alveol, a to na místě typickém pro [r], kmity jsou však poněkud rychlejší. Kromě toho je u [*ř*] jiný čelistní úhel a odlišná pozice rtů – podobá se pozici při [*ʃ*] (= *ˊšˊ*) nebo [*ʒ*] (= *ˊžˊ*). České *ˊřˊ* má znělou i neznělou variantu.

V laickém pohledu jsou vibranty chápány spíše jako hlásky s opakujícími se slaboučkými závěry, ale alespoň pro české [r] ani [R], tím méně pro obě hlásky typu ˊřˊ to neplatí. Ověřte si na základě vlastního pozorování, kde je rozdíl mezi okluzivou [d] a kmitavým [r]. Pokuste se zjistit, kolik kmitů asi běžné [r] tvoří a co se stane, pokud jich bude více.

Laterála l-ového typu a vibranty r-ové tvoří společně skupinu souhlásek zvanou *likvidy* – hlásky plynné. Tyto hlásky mají v jazycích mnoho specifik – mají poměrně velký prostor v ústech, který umožňuje rezonanci, jsou obvykle pouze znělé, jsou schopny být jádrem slabiky a nepodílejí se na asimilaci znělosti; řadíme je spolu s **nazálami** do skupiny **sonor**.

Pozor, české **[ř] není likvida** ani sonora. Je to souhláska, která má znělou i neznělou podobu, jen v písmu reflektovanou stejnou literou.

SAMOSTATNÝ ÚKOL

Najděte distinkce, které spojují skupiny **hlásek jedinečných (**a také ty, které je rozdělují**), tedy** likvidy, tak nazály a aproximanty? Argumenty uvádějte na základě různých klasifikačních postupů.

APROXIMANTY JAKO ZVLÁŠTNÍ SKUPINA KONSONANTŮ

Aproximanty tvoří z artikulačního hlediska zvláštní skupinu hlásek. Jejich tvoření je totiž málo výrazné, dá se říci, že nejsou charakterizovatelné pouze posunem hmoty jazyka (jako vokály), ale mluvní orgány se u nich blíží k jisté pozici, aniž by jí dosáhly, vytvořily zřetelnou strikturu (jako u konsonantů), je tu přítomen spíše záměr artikulace než její pevný průběh. Jde o hlásky v jazycích poměrně běžné. Zvláštnost jejich artikulace je dobře vidět na následujících obrázcích srovnávajících [*j*] a [*iː*]:

Typická *palatální aproximanta* je české [*j*], vyskytující se i v dalších jazycích světa. Její artikulace je velmi proměnlivá podle okolí. V některých jazycích se proto mluví o souhláskovém a (polo)samohláskovém *ˊjˊ* (*ˊjˊ* na konci slabiky).

Konsonant [*j*] je nejen skutečnou samostatnou hláskou, ale slouží i jako signál vyznačení tzv. „měkkosti“; tedy palatalizace v jazycích, které jinak palatalizované souhlásky nemají. Odrazí se to v přejímání slov – např. u vlastních jmen zeměpisných *Kjóto*, *Kjúšú*. Kromě toho vzniká i jako hláska hiátová nebo slouží při protezi. Jako semivokál je označováno [*j*], které tvoří součást fonetických diftongů ([*podej*], [*dejte*]). V transkripci se někdy naznačovala jeho „polovokaličnost“ zvláštní značkou i s obloučkem (dole nebo nahoře). Dodnes se tento způsob užívá v dialektologii.

Další polosamohláskou je *bilabiální aproximanta* [*v*]. V češtině existuje jen jako druhá část diftongu ve slovech jako [*lovkov*], [*avto*]. V jiných jazycích může existovat i aproximanta velární ([*ɰ*] nebo alveolární [*ɹ*], v některých jazycích se za aproximantu pokládají i různé typy [*l*]. Hláska [*v*] (= realizace hlásky, jíž – v angličtině – odpovídá záznam zvuku, zachycovaného obvykle jako písmeno *´w´*) je artikulačně blízká vokálu [*u*].

V dřívější době byly aproximanty zařazovány mezi souhlásky bez zvláštního dělení typů, i když si fonetikové byli dobře vědomi jejich specifik.

Aproximanty jsou schopny fungovat ve svahu slabiky jako konsonanty (4.3), mohou však být jako "polosamohlásky" i složkou diftongu (7.3). Slabikotvorné jako čisté samohlásky nejsou.

Tabulka 3: Přehledná klasifikace konsonantů

způsob tvoření	**místo tvoření**														**Sluchový dojem**
	labiální				**alveolární**				**palatální**		**velární**		**laryngální**		
	bilab.		**labiod.**		**prea.**		**posta.**								
okluziva orální	***p***	***b***			***t***	***d***			***c***	***ɟ***	***k***	***g***	***ʔ***		(ex)ploziva orální
		m		***ɱ***		***n***				***ɲ***		***ŋ***			(ex)ploziva nazální
semiokluziva					***ʦ***	***ʣ***	***ʧ***	***ʤ***							afrikáta (asibiláta)
konstriktiva středová	***ɸ***	***ß***	***f***	***v***	***s***	***z***	***ʃ***	***ʒ***			***x***	***ɣ***	***h***	***ɦ***	frikativa (sibilanta)
konstriktiva laterální						***l***									likvida
konstriktiva vibranta					***ř***	***ř***									
konstriktiva vibranta						***r***						***R***			likvida
aproximanta				***ʋ***					*j*						glide
Hlasnost	–	+	–	+	–	+	–	+	–	+	–	+	–	+	**znělost (sonorita)**
	labiální				**lingvální**								**glotální**		

způsob tvoření	místo tvoření							Sluchový dojem
	labiální		alveolární		palatální	velární	laryngální	
	bilab.	labiod.	prea.	posta.				
	Artikulační orgán							

Z hlediska tvoření můžeme počítat s těmito typy doplňkové artikulace konsonantů:

- *Nazálnost* (nosovost) – uvolnění rezonančního prostoru nosu při artikulaci hlásky spuštěním vela. Díky tomu vznikají vedle hlásek orálních i homorgánní (stejnou základní artikulací tvořené) *nazály* – souhlásky nosní: jde o hlásky [*m*], [*ɱ*] (´retozubné m´, viz výše), [*n*], [*ɲ*] (= ´ň´), [*ŋ*] (´zadní, velární n´- viz výše). V zásadě lze nazalizovat každou souhlásku, pro nám blízké jazyky je to však doprovodný rys jen u okluziv. Dík existenci rezonančního prostoru jsou zvukově odlišné od nejbližších orálních [*b*], [*d*], [*ɟ*] (= ´ď´), [*g*] a mají i další vlastnosti, které je včleňují jako samostatnou skupinu přiřazovanou mezi **sonory**.
- *Kmity hlasivek* vytvářejí **znělost.** Ve velké většině jazyků se na jejím základě vytvářejí u centrálních konstriktiv dvě velké skupiny, souhlásky znělé a neznělé. U okluziv je vztah podobný, nazály jsou však v zásadě znělé. Výčet znělých a neznělých zde neuvádíme, je patrný z připojené tabulky.
- *Palatalizace* – posun jazyk při výslovnosti k palatu. Na rozdíl od palatál, kde se celá výslovnost děje právě zde, mají tyto hlásky své místo tvoření a posun jazyka jen hlásku obměňuje (viz obr.). Palatalizované souhlásky tvoří dvojice s homorgánní souhláskou nepalatalizovanou, tj. proti [*m*] stojí palatalizované [*mʲ*], proti [*s*] palatalizované [*sʲ*] atd. Je nutno si uvědomit, že přes podobu značky IPA **nejde o spojení souhláska + j**, ale o zvuk kombinovaný!
- Připojení specifické artikulace hlasivek se označuje jako *aspirace*. Tvoří-li se **aspiráta**, jsou hlasivky částečně sevřeny a vzduch se o ně tře. Aspirace bývá na konci okluziv (postaspirace), nebo ji předchází (preaspirace). V nám blízkých cizích jazycích jde o artikulaci doplňující zvuk [p^h],[t^h],[k^h] před vokály; může být i součástí souhlásek znělých. Někdy se taková hláska označuje termínem *tenuis*.
- *Labializace* je doplnění artikulace konsonantu o aktivní činnost rtů. Vyskytuje se jako doprovodný rys u souhlásek postalveolárních. Má specifický význam tam, kde souhláska sama rty pro artikulaci nevyužívá. V němčině nebo angličtině jsou známy také labializované veláry [k^w] nebo [g^w].
- *Napjatost* je míra intenzity práce mluvních orgánů. Jako zcela doprovodný rys existuje u všech souhlásek, přičemž platí, že neznělá má větší intenzitu artikulační práce než odpovídající znělá. Jako samostatný rys se rozdíl nenapjatá (*lenis*) – napjatá (*fortis*) využívá např. v němčině pro diferenciaci okluziv.
- *Velarizace* je posun obvyklé artikulace konsonantu směrem dozadu, k velu, u *faryngalizace* se mění objem hrdelní dutiny sevřením svalů krku. Oba typy doplňkové artikulace jsou doloženy z jazyků nám vzdálených.

- *Glotalizace* je přidání závěru na hlasivkách k základní artikulaci souhlásky. Vyskytuje se v jazycích kavkazských.

Kvantita konsonantů založená na časovém průběhu artikulace je rysem v důsledku akustickým. V případě konsonantů je vhodné odlišit **konsonant zdvojený** (*gemináta*) od jediného **konsonantu dlouhého**: gemináta má ve svém průběhu patrnou intenzi druhého konsonantu, což u dlouhé souhlásky není. Dlouhé konsonanty v mateřštině nemáme (pomineme-li výrazy onomatopoické – *bzzz, frrr*), zatímco zdvojená výslovnost je může v pečlivější řeči objevit. Dlouhé konsonanty odlišné od nedlouhých téže kvality známe např. z italštiny.

SHRNUTÍ KAPITOLY

Vznik hlasu a řeči je výsledkem součinnosti jednotlivých částí mozku a ústrojí dýchacího, hlasového, artikulačního a sluchového. •Artikulovaná řeč vzniká tak, že vzduch z plic prochází průdušnicí do hrtanu, tam dochází k jeho zřeďování a zhušťování nad hlasivkami, vznikne hlas, který prochází rezonančními dutinami, v dutině ústní je různě modifikován a vytvářejí se jednotlivé hlásky. Odlišujeme pak typy hlásek podle způsobu jejich tvoření. Systematizovali jsme vokalické zvuky (vokoidy, vokály). Představili jsme základní artikulaci monoftongů (vokálů), Hellwagův vokalický trojúhelník, postavení diftongů (popř. diftongoidů, někdy i triftongů), artikulaci doplňkovou (vliv labializace, nazálnosti, kvantity; velarizace, faryngalizace, palatalizace, otevřenosti, napjatosti, znělosti) i vliv přízvuku. V souhrnu jsme stanovili zásady fonetického popisu vokálů a konsonantů. Přehledná klasifikace konsonantů upozornila na systematiku těchto typů hlásek, průběh základní artikulace konsonantů a některá specifika (např. u konstriktiv odlišení typů centrálních a specifických), na doplňkovou artikulaci (relevantní či irelevantní; sem patří projevy konsonantické nazálnosti, znělosti, sonantnosti, palatalizace, velarizace, napjatosti, aspirace, velarizace, glotalizace, kvantity aj.)

7 AKUSTICKÁ A AUDITIVNÍ FONETIKA

RYCHLÝ NÁHLED KAPITOLY

Akustická čili auditivní fonetika popisuje (kromě jiného) úlohu zvukových vln, které jsou nositelkami akustického signálu řeči. Představíme jednotlivé pojmy související: výšku zvuku, barva zvuku, akustickou kvantitu (trvání v čase), klasifikaci zvuků (zvukových) vln na pravidelné (periodické, tóny jednoduché a složené) a nepravidelné (šumy). Mnohé zvuky v přírodě jsou kombinací tónové a šumové složky. Typy hlásek jsou diferencovány z akustického auditivního hlediska.Je-li zvukový obraz založen na šumu, jde o konsonanty (contoidy, souhlásky; vlastní konsonanty: obstruenty); samostatně uvádíme hlásky klouzavé (glide) a sonory (hlásky s poměrně větším podílem tónové složky, obsahující i složku šumovou: likvidy a nazály). Zaměřujeme se též na zastoupení částečně tónové složky (tvořené zněním základního hlasu) u konsonant znělých). Vokalické zvuky chápeme především jako monoftongy (vocoidy, vokály). Sledujeme u nich výšku **formantů (souborů tónů v rámci f**rekvenčního pásma), **časový průběh** a **relativní kvantitu** (poměr mezi krátkým a dlouhým vokálem). Dále klasifikujeme typy diftongů a jiných (složitějších) vokalických zvuků.

CÍLE KAPITOLY

Dozvíte se

- o významu studia akustické (auditivní) fonetiky a o významu jednotlivých pojmů (zvuková vlna, signál, řeč; výška a barva zvuku, akustická kvantita), o využití různých sylabických prostředků
- kde najít další informace k této problematice a jak s nimi dále pracovat

Budete schopni

- vyhledávat (a průběžně si doplňovat) potřebné informace k pochopení systému utváření hlásek a ke klasifikaci jejich druhů
- prakticky využívat poznatků z oblasti teorie hlásek a teorií zvukových proměn; budete schopni úspěšně rozeznávat jednotlivé typy zvuků i hlásek

KLÍČOVÁ SLOVA KAPITOLY

akustická, auditivní fonetika; zvuková vlna, signál, řeč; výška a barva zvuku, akustická kvantita, klasifikaci zvuků: (ne)periodické, tóny (jednoduché a složené) a šumy, úloha základního tónu, rezonance, formant (výška), konsonant (contoid, souhláska; obstruent); hlásky klouzavé (glide), sonory (likvidy a nazály), konsonanty znělé a neznělé; monoftong, vokál (vocoid); výška **formantů**, **časový průběh,** krátké a dlouhé vokály, typy diftongů

Pohled **akustické fonetiky** je soustředěn na studium autentického, nezobecněného signálu lidské řeči, který je objektivními fyzikálními metodami a pomocí experimentu zkoumán a popisován v celé složitosti. Toto odvětví výzkumu se velmi rozvíjí v posledních desetiletích dík rozvoji fyzikálních metod analýzy zvuku a dík nebývalým možnostem vyhodnocovat zjištěné údaje pomocí počítače a verifikovat výsledky analýz pomocí modelů. Výsledky jsou pak využívány nejen pro hlubší poznání lidské řeči, ale mají také praktické využití v nejrůznějších oblastech komunikace mezi člověkem a strojem (hlasové vstupy, hlasové výstupy, počítačové programy schopné „číst“ srozumitelně nahlas jakýkoli psaný text apod.) nebo usnadňují komunikaci mezi lidmi. Akustická analýza umožní také identifikaci mluvčího a má pak využití mj. v kriminalistice. Možnosti akustických zkoumání a jejich uvádění do praxe nejsou ani zdaleka vyčerpány.

Auditivní pohled na lidskou řeč je mnohem starší: je založen na analýze a hodnocení řeči sluchem. Není ani zdaleka tak přesný jako pohled akustický, protože lidské ucho má omezenou možnost vnímání, a není ani možno tento pohled dokonale objektivizovat, protože je do jisté míry poznamenán subjektem člověka, který výzkum provádí. Na druhé straně je vzhledem k roli řeči v komunikaci daleko adekvátnější než studium akustiky, protože přirozenou cestou umožní zachytit a zhodnotit ty zvukové prostředky řeči, které jsou vnímatelné (a rozpoznatelné); a tedy v řeči důležité.

Nositelkou akustického signálu řeči je **zvuková vlna**, jejíž podstatou jsou podélné kmity molekul vzduchu.

Podnět pro toto kmitání je dán mluvními orgány. V zásadě existuje vztah mezi typem artikulace a vzniklým zvukem, v některých případech však vznikají akusticky velmi blízké (a sluchem neodlišované) zvuky různým způsobem artikulace (např. výslovnost souhlásky [*l*] horní plochou špičky jazyka a [*l*] vyslovované retroflexní; mluvní orgán se v takovém případě ohýbá dozadu), a naopak někdy i nevelká obměna tvoření má pro posluchače patrné akustické důsledky (rozdíl mezi spojením [*t*]+[*s*] a [*ʦ*] (=„*c*“) je v češtině dobře slyšitelný – srovnej vyslovené *přece – před sebe* ([*t*] + [*s*]).

Výška zvuku je dána u jednoduchého tónu kmitočtem jeho zdroje, u složeného tónu interferencí výšek tónů částkových. Udává se v hertzích (značka **Hz**) : kmitočet rovný 1 Hz má takový periodický děj, jehož 1 (dvoj)kmit trvá 1 sekundu.

Intenzita zvuku je dána velikostí akustického výkonu, jenž projde určitou plochou kolmou na směr šíření zvuku. V běžném životě se mezi akustickým výkonem a intenzitou nerozlišuje: mluvíme o síle hluku, hudby apod. a vyjadřujeme ji v decibelech (**dB**), desetinách základní jednotky akustického výkonu, jíž je **bel**.

Pro **subjektivní vnímání**, při němž se sluchový dojem opírá jak o výšku, tak o sílu zvuku, se čistě fyzikální jednotky nehodí, pracuje se se speciální jednotkou *fón*. Jeden fón je u čistého tónu s frekvencí 1 kHz při intenzitě 1 dB.

Hlasitost zvuku je sluchovým odhadem poměru síly hodnoceného zvuku a síly referenčního zvuku s hladinou hlasitosti 40 fónů. Je mírou subjektivně posuzované intenzity zvuku a její jednotkou je *son*.

Barva zvuku řeči vzniká interferencí výšek a intenzit všech tónových a šumových složek.

Kvantita, trvání v čase:

Zvuky dělíme podle průběhu zvukových vln na pravidelné a nepravidelné. Pravidelné (periodické) označujeme jako **tóny**, nepravidelný průběh mají **šumy**. Nejjednodušší periodické zvuky jsou **jednoduché tóny**, běžnější jsou však **tóny složené**. Mnohé zvuky v přírodě jsou kombinací tónové a šumové složky. I v lidské řeči se uplatňují tóny (samohlásky), zvuky kombinující tónovou a šumovou složku (např. [*l*], [*r*] nebo – jinak složené – znělé souhlásky) a čisté šumy (neznělé souhlásky).

Chceme-li sledovat průběh zvukové vlny v počítači, musíme ji digitalizovat. Digitalizace je proces, při kterém se původní analogový signál (v našem případě vzniklý tlakem vzduchu v určitém místě) převede na nějakou číslicovou reprezentaci.

Složené tóny lidské řeči vznikají jednak interferencí pulzů kmitů tělesa, které je zdrojem zvuku (vedle pružného tělesa kmitajícího jako celek vznikají periodické kmity jeho jednotlivých částí – důsledkem jsou tzv. tóny harmonické), jednak tím, že se základní tón doplňuje při průchodu prostředím rezonancí, tj. vynucenými změnami kmitání částic vzduchu v částečně uzavřených prostorech – **rezonátorech**; v těchto rezonátorech dochází buď k doplnění tónu, nebo k zesílení existujících svrchních harmonických tónů, tedy ke skutečné rezonanci, nebo jsou naopak existující svrchní tóny utlumeny: tento jev se nazývá **antirezonance**. Vyšší neharmonické složky lidského hlasu vznikající při artikulaci řeči rezonancí dutiny hrdelní, ústní a nosní se nazývají *formanty* hlásek.

Složený tón lze analyzovat harmonickou analýzou na jednotlivé složky. Starší způsob analýzy založený na matematických vztazích mezi interferujícími tóny a výsledným složeným tónem dnes nahradila analýza pomocí přístrojů. Je rychlá, kvalitní, umožňuje tedy analyzovat všechny přechodové zvuky v časovém průběhu a na základě zjištění také jejich stavbu a sled napodobit.

Základem zvuku lidské řeči je u mnoha hlásek *hlas* vytvářející se činností hlasivek. Jeho výška je individuálně proměnlivá: hlasové rozpětí se běžně pohybuje v 1-1,5 oktávy při řeči, při zpěvu se (dík vrozeným dispozicím i hlasové výchově) výrazně zvětšuje (2-4,5 oktávy). Výška mluvního hlasu u mužů se uvádí kolem 120 Hz, u žen 220 Hz, děti mají obvykle hlas vyšší. Při zpěvu však může výška dostoupit až 1000 Hz. U souhlásek neznělých, kde se hlasivky na tvorbě řeči nepodílejí, je akustická charakteristika založena na šumu různé výšky a typu, ve znělých souhláskách se na jejich akustické struktuře podílí šum i tón, vokály jsou hlásky tónové.

7.1 Typy hlásek z akustického a auditivního hlediska

Z akustického hlediska je nejvhodnější rozdělit hlásky na:

1. Hlásky s volným vyzněním hlasu doplněným rezonancemi se nazývají *vokály* (**vocoidy**, *samohlásky*). Artikulačně jde o hlásky založené na apertuře. Do této skupiny patří běžně jak monoftongy, tak složitější polyftongy.
2. Hlásky, jejichž zvukový obraz je založen na šumu (samostatném nebo doplněném i složkou tónovou) – *konsonanty* (**contoidy**, *souhlásky*). Artikulačně jde o hlásky, v jejichž tvoření je uplatňuje striktura.

Početná skupina konsonantů není z akustického hlediska stejnorodá, podle vztahu mezi hlasovou a šumovou složkou je lze dále dělit na:

1. **Hlásky klouzavé** (*glide*), jež nemají plně rozvinutou tónovou složku, ale chybí jim i výraznější složka šumová. Tyto hlásky mají poměrně nejblíže k vokálům, v některých jazycích se dokonce v jednotlivých slovech se skutečným vokálem střídají. Artikulačně jde o aproximanty, tj. [*j*] a [ʊ]. V lingvistice se o nich mluví také jako o **semivokálech**, polovokálech.
2. ***Sonory*** – hlásky s poměrně větším podílem tónové složky, ale obsahující i složku šumovou; na jejich akustickém obrazu se vedle hlasu podílí i rezonance: dělí se na **likvidy** (souhlásky plynné, [*l*], [*r*], u nichž tónovou složku vytváří rezonance v ústech), a **nazály**, kde je doplňující rezonance nosní (např. [*m*], [*n*]). Blízkost těchto souhlásek, zvláště likvid, k vokálům ukazuje jejich schopnost fungovat v některých jazycích jako jádro slabiky (tak i v češtině – např. jednoslabičná slova *vlk, prst*). Označení "sonora", "likvida" jsou typickým termínem založeným na sluchovém dojmu, užívají se však i tam, kde se preferuje pojmenování na základě artikulace nebo akustiky. V terminologii není jednota – někdy se pod „sonory“ řadí i aproximanty/glide.

- *Vlastní konsonanty* (**konsonanty šumové**, **obstruenty**) mají zřetelnou složku neperiodických kmitů (šumů). Částečně tónovou složku mají z této skupiny **konsonanty znělé** – tvoří ji znění základního hlasu), **konsonanty neznělé** jsou čistými šumy.

Znělost se nazývá v mezinárodní terminologii *sonorita* („tónovost“), tón je však přítomen i u sonor a vokálů. Proto se termínu sonorita, sonorant (hláska se sonoritou) raději vyhýbáme.

7.2 Vokalické zvuky z akustického a auditivního hlediska

7.2.1 MONOFTONGY

Vokály jsou hlásky s tónovou strukturou. Jejich tón je složený, vedle laryngálního hlasu se na nich podílejí i rezonance vzniklé v nadhrtanových dutinách (a další svrchní tóny). Diferenciace vokálů vychází z toho, že u každé samohlásky jde o jinou kombinaci rezonancí, které vedou k soustředění zvukové energie v jistých tónových pásmech; každý vokál má tedy jinou strukturu a jiný vzájemný poměr tónových složek. Složený tón jednotlivých vokálů je pak nápadně odlišný.

Vzhledem k tomu, že pro mnohé vokály se zvuk modifikuje i v prostoru mezi rty, mluví někteří autoři i o rezonátoru „retním“; má to smysl hlavně pro jazyky, kde existuje rozdíl labializované a nelabializované samohlásky se stejnou pozicí jazyka (např. v němčině – zaokrouhlené a nezaokrouhlené [*i*] × [*y*] = „*ü*“).

Rezonátory se musejí podílet na výslovnosti každého vokálu. V některých jazycích se navíc může uplatnit jako rezonátor i dutina nosní. Pohybem jazyka se mění vzájemný poměr rezonátorů; ve výsledném znění se odrážejí i proměny výstupního otvoru rezonátorů dané postavením rtů.

V této složité rezonanční soustavě dochází ke vzniku *formantů*, typických pásem zesílení zvukové energie. Pro vytvoření a identifikaci vokálů jsou nutné nejméně dva formanty, samohlásky lidské řeči jich však mají více (uvádí se až 6 formantů, k nim přibývají i další – svrchní tóny). Při hlasité řeči se připojuje formant laryngálního hlasu, který je "budičem charakteristiky" formantů ostatních.

Základní tón řeči se naproti tomu může obměňovat (např. při zpěvu). Proto lze i ve zpívaném textu rozeznávat jednotlivé samohlásky. Při extrémně vysokých polohách však může dojít u vokálů ke zkreslení. Při šeptaných samohláskách laryngální hlas chybí. Přesto mají i tyto samohlásky formantovou strukturu a jsou dobře poznatelné. Jako "budič charakteristiky" se u nich uplatňuje prostý výdechový proud doplněný šumem vzniklým při průchodu vzduchu mezi částečně sblíženými hlasivkami.

Výška **formantů je pro jednotlivé vokály** v daném jazyce omezena na jistá frekvenční pásma, nejde tedy o jediný tón. Tradiční fonetika označovala jednotlivé **formanty** podle předpokládaného místa vzniku termíny odvozenými z artikulační fonetiky: mluvilo se pak o formantu ústním, hrdelním.

Dnes se dává přednost označení číslicemi vycházejícími z výšky formantů, jak ji zachycují objektivní metody analýzy zvuku řeči. Formant základního hlasu má označení F0, nejbližší vyšší F1, další F2 atd. Např. v češtině se F1 (podle Hály, 1962) pohybuje v rozmezí 300 Hz [*i:*] – 800 Hz [*a:*], F2 700 Hz [*u:*] – 200 Hz [*i:*]; čísla jsou průměrná, skutečné realizace se pohybují v širokém rozmezí kolem těchto výšek. (V literatuře se někdy uvádí i zápis F_0, F_1, F_2… Formanty jednotlivých vokálů jsou navzájem odlišeny. Zřetelně se liší rezonance vznikající v ústní dutině, rezonance vznikající v dutině hrdelní jsou odlišeny méně. Pro identifikaci vokálů však jsou důležité nikoli absolutní hodnoty formantů, nýbrž vzájemný poměr F1 a F2: pro vokály, které hodnotíme jako i-ové, je to např. velký výškový rozdíl mezi oběma formanty, a-ové zvuky mají oba formanty blízko sebe a jsou umístěny přibližně ve středu výškového pásma, u-ové vokály mají oba formanty nízké atd. Na základě toho hodnotíme i uměle vytvořené složené tónové zvuky jako podobné tomu či onomu vokálu. Kombinace neodpovídající modelu formantové struktury vokálů známého jazyka sice označíme také za samohlásku, ale nejsme s to ji identifikovat; podobné potíže můžeme mít při identifikaci zvláštních typů vokálů jazyka cizího.

V některých jazycích (polštině, francouzštině) se uplatňuje i *nosní rezonátor*. Akustická struktura těchto vokálů se tím pochopitelně mění. Jak ukázaly analýzy v polštině, nedochází však k připojení „nosního formantu“, nosní prostor je zřejmě zdrojem antirezonance.

Důležitou složkou akustiky vokálů je jejich **časový průběh**. Objektivně zjistitelná *kvantita* je jevem fonetickým. Měření ukázala, že skutečná délka vokálu závisí na jeho typu (vysoké vokály bývají v průměru kratší) a na pozici ve fonické řadě. Údaje o fyzikálně zjištěném trvání hlásek nejsou zcela přesné, jinak vyzní vokál např. v zavřené a otevřené slabice, i když je oba můžeme sluchově vnímat jako „krátké“.

Jinak je tomu při akustické analýze, kde je možno sledovat složení zvuku v kterémkoli vybraném momentu. Pro vazbu mezi segmenty svědčí to, že přeneseme-li (technicky) realizaci vokálu do jiného hláskového okolí, přirozeným sluchem vnímáme neobvyklost, nesprávnost výsledku.

7.2.2 DIFTONGY A JINÉ SLOŽITĚJŠÍ VOKALICKÉ ZVUKY

Diftong je zvláštním typem hlásek s tónovou strukturou. Zatímco formantová charakteristika vokálu je v jeho průběhu celkem stálá, v diftongu dochází k plynulé proměně struktury.

Fonetická literatura připomíná dva typy dvojhlásek:

- **pravé diftongy**, v nichž si obě složky zachovávají plnou vokaličnost (tento typ je velmi vzácný)
- **diftongy nepravé**, v nichž si plnou vokalickou stavbu uchovává jen část, zatímco druhá složka ji částečně ztrácí, mění se na polosamohlásku.

Podle postavení této oslabené složky se **nepravé diftongy** dělí:

- na **stoupavé**, v nichž je oslabená složka počátkem diftongu (např. slovenské diftongy jsou **stoupavé** – *mlieko* – [*mlɪeko*], *kôň* – [*kvoň*]),
- na **klesavé**, v nichž je oslabená část na konci (např. české [*ov*] (= psané *ou*).

Termínem diftong se, pokud není jinak uvedeno, rozumí v literatuře obvykle diftong nepravý. Specifikum tónového průběhu diftongu, ev. složitějších vokalických zvuků (triftongů, polyftongů) odpovídá proměnlivosti jeho artikulace (7.3).

Dále odlišujeme:

- **diftong polohový**, jehož fáze jsou relativně vymezitelné (např. české [*ov*] = ‚*ou*‘)
- **diftong pohybový**, kde jde o tendenci proměny zvuku.

7.3 Podklady k transkripcím

Samostatným problémem je výklad transkripčních postupů; tedy především popis různých modelů přepisu mluvené řeči.

*K přepisu využijeme (např.) následného **základního textu**:*

Když má člověk jen jedny hodinky, ví vždycky, kolik je hodin. Když má člověk dvoje hodinky, nemůže si nikdy být jistý.

7.3.1 Fonetická transkripce (fonetický přepis)

a) v mezinárodní realizaci/ s ohledem na systém IPA (API):
[// *gdɪʃma: ʧlovjekjen jednɪ hoɟɪŋkɪ →/vi: vʒdɪʦkɪ →/ kolɪkje hoɟɪn ↓// gdɪʃma: ʧlovjek dvoje hoɟɪŋkɪ →/ nemu:ʒesɪbi:t ɲɪgdɪ jɪsti: ↓//]*

b) zjednodušená „česká“ transkripce:
[// *gdišmá človjekjen jedni hoďiŋki →/ví vždicki→/ kolikje hoďin ↓// gdišmá človjek dvoje hoďiŋki →/ nemúžesibít ňigdi jistí ↓//*]

Označení kól:

/ ... běžný úsek

// ... relativně větší či absolutní zvuková pauza mezi kóly (též na počátku či na konci výpovědi).

K důslednému popisu zjednodušené fonetické transkripce je ovšem potřeba připomenout si **fonetické značky**, které nemají oporu v českém grafickém systému:

ʒ znělá varianta c
ǯ znělá varianta č
r̩ slabikotvorné r
l̩ slabikotvorné l
m̩ slabikotvorné m
ř° neznělé ř
*ř** znělé ř
x neznělé ch (řecké písmeno „chí“)
ɣ znělé ch (řecké písmeno „gama“; znělost ch se projevuje na konci slova před znělou souhláskou následujícího slova)
ŋ zadopatrové n – v pozičním předstihu před k nebo g
μ retozubné – vyslovuje se před v nebo f
ou̯ (v e slovech cizího původu *eu̯, au̯*) dvojhláska ou (eu, au)
ʔ ráz

V rámci zjednodušené /české/ fonetické transkripce většinou užíváme běžné diakritiky u dlouhých samohlásek: *á, é, í, ú, ó*... Ve fonetické transkripci spisovné promluvy se (obvykle) neobjevují litery: y, ý (odlišení i/y by bylo typické pro záznam nářeční promluvy, kde se vyslovuje dvojí *i/y, í/ý*§), ě (tak by se foneticky označovalo jedině kvantitativní určení velmi krátkého *e*!), ů (ve fonetickém zápisu nemůže takový symbol existovat; jedná se tu vlastně o staré „bratrské“ zachycení monoftongizace *u̯*ó> *ú*° /po *ú* by tu mělo následovat *o* s diakritikou breve, tedy s „obráceným háčkem“ pod literou! /> ú).

7.3.2 FONOLOGICKÝ PŘEPIS (FONOLOGICKÁ TRANSKRIPCE)

Příklad realizace **fonologické transkripce:**

/#kdiž+ma:+člověk+jen+jedni hoďinki →# vi:+vždicki →#kolik+je+hoďɪn ↓# kdiž+ma:+člověk +dvoje+hoďinki →#ne=mu:že+si+bi:t+ňi=kdi+jisti:↓#/

Hlavní zásady při užití této formy transkripce:

Zaznamenávání fonologické transkripce „provádíme“ vždy malými písmeny do *zkosených* závorek (tedy „lomítek“; ale „pravopisný“ záznam tedy eliminujeme podobně jako u transkripce fonetické: opět neužíváme interpunkce, majuskulí apod.!): */fonologická transkripce/.*

Při užití fonologické transkripce se neobjevují symboly *ɱ, ŋ, r̩, l̩, m̩, n̩* (které bychom zaznamenávali u transkripce fonetické). Neobjevují se tedy ani interpunkční znaménka. Pro neznělé i znělé *ch* (foneticky: *x, ɣ*) se (obvykle) užívá jediné značky: *x*; pro znělé i neznělé *ř* také pouze *ř*.

Disjunktory čili předěly:

Terminální předěl: #

- užívá se ho na začátku a na konci výpovědí

- tj. označuje hranice výpovědi, výpovědního úseku
- vyznačujeme zde také intonaci: klesavou, stoupavou, případně polokadenci...
- např. /# *slovo+jedno+slovo+druhé:+slovo+slovo* #/

Vnější předěl: +; označuje (přibližně) hranice „větného“ slova jako pojmenovávací jednotky; např. *+jedno+slovo+druhé:+slovo+*

Vnitřní předěl: =; vyznačuje se tak hranice utváření slova, kterou si uživatel uvědomuje. Vnitřní předěl zaznamenáváme v případě:

1. předložek *+nad=bitem+*;
2. předpon *+nej=jemňejší+*;
3. složených slov (kompozit) *+zemňe=třeseňí+*; někteří autoři také uvádějí (např.): koncovku slovesa ve tvaru rozkazovacího způsobu 1. a 2. osoby mn.č. *+kup=me+* (pro běžný přepis ale není tato poslední možnost členění příliš důležitá!)

Vycházíme tu z pojetí **fonémů** (nikoliv jen z pojetí hlásek), a to fonémů segmentálních i suprasegmentálních (prozodických). Takže není třeba (v některých případech) odlišovat ani znělost; a to tehdy, pokud záměna znělého konsonantu za neznělý nemění význam výpovědi: např. lze zapsat /...dub stál u cesty.. místo „dup“/, ale libovolně ne /... ta lekitimace... / místo /... ta legitimace... / a naopak, protože tady má znělost sémantickou platnost (tedy platnost fonologickou, nejen fonetickou!)... Transkripce tedy zachycuje rovněž signály členění sledu fonémů.

Pozn.: Tři tečky /... / za „lomítkem“ či před ním tu mají naznačit, že do těchto „rovných“ závorek vkládáme ještě další textové údaje („před“ i „za“).

Délku vokálu označujeme (na základě dohody) ve fonologické transkripci obvykle dvojtečkou: */a:/, /e:/, /i:/, /u:/, /o:/* apod.

V běžné fonologické transkripci není třeba označovat ráz ani slovní přízvuk (apod.; tyto prozodické jevy nemají vliv na sémantickou platnost výpovědi). Zaznamenáváme však **intonaci** a **větný přízvuk** (kladený na jádro výpovědi! Jen výjimečně jsou sémantické konotace při kladení důrazu jiné!).

KONTROLNÍ OTÁZKA Č. 13

Přepište fonetickou transkripcí následující výrazy a slovní spojení:

někdo, chrpa, výzkum, amfiteátr, dvířka, džungle, měkký chléb, z Ostravy, trhat angrešt, anglicky umí leckdo.

Vysvětlete, které hlásky označují ve fonetické transkripci tyto symboly:

x.....

γ.....

ř*.....
r°.....

KONTROLNÍ OTÁZKA Č. 14

Kterými symboly se zaznamenávají ve fonetické transkripci: hlásky označené grafémy i, y; ú, ů; ; ráz

KONTROLNÍ OTÁZKA Č. 15

Rozlište fonetickou transkripcí znělost a neznělost hlásek Ř a CH.

1. Řek, přešel, řád, tvář, přilba, hřmění, hovořili, mořský, pobřežní, pořadí,
2. chichotat se, chocholouš, chytrý, chechtat se, chrpa, churavý, chlácholit, chvíle, chmýří, abych byl.

KONTROLNÍ OTÁZKA Č. 16

Zaznamenejte (transkripčně) palatálnost souhlásek.

Měsíční, dítě, nikdo, zaniklý, vodní, snědený, hrdě, němý, podnikatel, utišit, potěšitelný, tíseň, odpověď, zaplať, letiště.

SAMOSTATNÝ ÚKOL

Přepište foneticky slova a slovní spojení:

v kuchyni, bělostné mráčky, druhou otázku, včelí med, nepřidal ani slůvko, nemohl připustit, chybami se člověk učí, zvrhl sklenku vody, ztrouchnivělý dub, uvnitř i venku, Antonín Dvořák

Přepište foneticky následující text:

Když si starý Mulisák všechno ve své chatě na Koženém vrchu pohodlně zařídil, dal se s chutí do strašení. Mulisák byl strašidlo přičinlivé a na nějaké hodince mu nezáleželo. Často strašil již od půl sedmé večer a končil, když v městečku Bačkorově na věži tlouklo

pět hodin ráno. A to proto, že se mu na Šmejkalce velmi líbilo, a také proto, aby syslovskému starostovi ukázal, že není lajdák. Strašil za každého počasí. Marně mu hastrman Brčál domlouval, aby se trochu šetřil, že už není žádný mladík, ale Mulisák si nedal říci a strašil i v nepohodě největší, ačkoliv dobře věděl, že tamtudy nepůjde ani noha.

(podle J. Lady)

SHRNUTÍ KAPITOLY

V poslední kapitole této studijní opory jsme se zaměřili na problematiku akustické a auditivní fonetiku. Nejprve jsme charakterizovali zvukové vlny a jejich vlastnosti (s ohledem na akustický signál řeči), kvantitu zvukových prvků a jejich trvání v čase. Zvuky podle průběhu zvukových vln členíme na pravidelné (tóny) a nepravidelné (šumy). V souvislosti s tím posuzujeme výšku zvuku u tónů jednoduchých a složených. Popsali jsme intenzitu zvuku (jako velikost akustického výkonu), hlasitost zvuku (jako poměr síly hodnoceného zvuku a síly referenčního zvuku), barvu zvuku (jako interferenci výšek a intenzit). Odlišili jsme pojmy rezonátor, rezonance a antirezonance. Dále byly popsány vlastnosti hlasu, který je u mnoha hlásek základem zvuku lidské řeči (přičemž výška a síla hlasu jsou prostředkem vyjádření intonace). Klasifikujeme typy hlásek z akustického hlediska: vokály (vocoidy, samohlásky; monoftongy a polyftongy), konsonanty (contoidy, souhlásky, obstruenty). Dále specifické hlásky klouzavé (glide; semivokály, polovokály; k tomu aproximanty), sonory (šumové hlásky s poměrně větším podílem tónové složky: likvidy a nazály; pojmy sonorita, „tónovost“ a znělost tu splývají). Částečně tónová složka je součástí výslovnosti konsonantů znělých; konsonanty neznělé jsou čistými šumy. **Odlišujeme též d**iftongy **pravé a nepravé** (nepravé podle postavení oslabené složky členíme na stoupavé a **klesavé), polohové** i **pohybové (druhá skupina se vyznačuje** tendencí k proměně zvuku) a výslovnost **diftongoidní.** Následují *podklady k transkripcím*: návod k realizaci transkripce fonetické (na základě mezinárodního systému IPA/API nebo zjednodušené „české“ transkripce) a fonologické.

8 PŘEHLED PRAVIDEL VÝSLOVNOSTI A PRAVOPISU VOKÁLŮ

RYCHLÝ NÁHLED KAPITOLY

Výslovnostní odchylky v kvalitě a v kvantitě vokálů. Spojování vokálů, tzv. ráz v češtině. Označování délky samohlásek. Pravopisná pravidla střídání krátkých a dlouhých samohlásek. Pravopis a výslovnost písmena ě. Pravopis i//y, í//ý.

CÍLE KAPITOLY

Dozvíte se

- že z důvodů současné značné rozkolísanosti výslovnosti vokálů je nutno se věnovat normativní podobě vokálů po stránce jejich kvality i kvantity,
- jakým způsobem se řídí výslovnost při spojování vokálů,
- o pravopisu označování délky vokálů a závislosti pravopisného
- rozdílu nejen na výslovnosti vokálů, ale i na tvoření slov a tvarů
- zásadách pravopisu i//y ve vyjmenovaných slovech

Budete schopni

- odlišovat kvantitu i kvalitu vokálů
- normativně vyslovovat v závislosti na stylu spojování vokálů
- užívat pravopisně správné kvantity vokálů či vědět o možných
- variantách
- pravopisně správně rozlišit užití grafémů i/y, í/ý

KLÍČOVÁ SLOVA KAPITOLY

Kvantita a kvalita vokálů, výslovnostní odchylky, ráz, diftong, tzv. slova vyjmenovaná, pravopisná shoda mluvnická a shoda podle smyslu. Výslovnostní odchylky v kvalitě vokálů.

8.1 Výslovnostní odchylky v kvantitě vokálů

V české výslovnosti je kvantita vokálů funkční, kvantita rozhoduje a často odlišuje významy slov či slovní tvary, např. žila – žíla, spala – spála, ji – jí, dam – dám. V současných mluvených projevech i spisovných je velmi rozšířenou nespisovnou odchylkou **zkracování** dlouhých vokálů, nejčastěji se to týká vokálů í a ú. Podle Josefa Chlumského to je dáno jejich artikulační náročností, ale jistě je tu i vliv ekonomie času současných mluvčích. Ke zkracování dochází:

1. v nepřízvučných slabikách, např. [mislim, neňi, paňi, dolu, pánum],
2. v posesívech [muj, tvuj, svuj]
3. v přízvučných slabikách, např. [řikám, vim, zustane, stujte]
4. v koncovkách adjektiv [dlouheho].

V tzv. lašských (slezskomoravských) a ve slezskopolských nářečích je zkracování výslovnosti dlouhých vokálů příznačné.

Opačným jevem je **prodlužování** vokálů, např. ve slovech dole, nahoře, vzadu, pivo, moře, družička.

8.1.1 Problémové případy – pravopis i výslovnost

tvary zájmen

ji (po předložce **ni) -** 4. pád x **jí (ní)** – ostatní pády kromě 1. pádu (ona); pomáhá srovnání se zájmenem **ten** (pro tu ženu – pro ni, o té ženě – o ní, s tou ženou – s ní)

naši (vaši) – 4. pád j. č. žen. rodu (pro naši babičku), 1. a 5. pád mn. č. muž. živ. rodu (naši spolužáci) x **naší (vaší)** – 2., 3., 6., 7. pád j. č. žen. rodu (bez naší ředitelky, k naší ..., o naší ..., s naší ...) – rovněž pomáhá srovnání se zájmenem **ten**

našim (vašim) – 3. pád. mn. č. (k našim přátelům) x **naším (vaším)** – 7. pád j. č. rodu muž. a stř. (s naším učitelem, s vaším dítětem)

jejich: oni – jejich děti x **jejích**: ona – její děti, bez jejích dětí, o jejích dětech)

přídavná jména končící –**icí** x **–ící**

-icí - vyjadřují účel (k čemu něco slouží, k jaké činnosti je něco určeno), např. balicí papír

-ící – vyjadřují děj, který probíhá, např. prodavačka balící zboží

některá slova, např. přijde, výjimka, půl páté

SAMOSTATNÝ ÚKOL

Vysvětlete funkci kvantity a tvořte věty:

rada – ráda, kropicí – kropící, směle – smělé, z domu – z domů, žila – žíla, sliby – slíbí, řadit – řádit, pečicí – pečící, muže – může, záda – zadá, zastup – zástup, zdali – zdáli, peče – péče

---

SAMOSTATNÝ ÚKOL

Doplňte náležité tvary zájmena:

a) ona

Jestli budete mluvit s Marií, pozdravujte -. Má svou práci velmi rád, mluví o – s nadšením. Líbí se mi Dvořákova Rusalka, už jsem – viděla několikrát. O všem se radí s kamarádkou, má k – důvěru. Ta dívka je tvrdohlavá, rodiče to s – nemají lehké. Moje sestra je v nemocnici, jdu – v neděli navštívit. Ze všech uchazeček o místo vybrali jenom -. Musíte – odpovědět. Blahopřáli – k úspěchu. Oznámili -, že...

b) náš, váš

Je nám líto (vaše) námahy. Přijeďte na (naše) chalupu. O (vaše) zásluze se ani nezmínil. Ředitel chce mluvit s (váš) otcem. Bez (vaše) rady bychom to nedokázali. K (vaše) babičce přijedeme v lednu. Zjišťovali jsme (vaše) adresu. Proti (naše) účasti nejsou námitky. Připojujeme se k (vaše) připomínkám. Počítáme s (váš) souhlasem. Na (naše) otázku vůbec nereagoval.

c) jejich – jejích

Paní inženýrka je zkušená, vážíme si – rad. Mluvili dlouho, ale stejně nejsem z – řečí moudrý. Je to naše vynikající tenistka, četla jsem o – úspěších v zahraničí. – informace byly kusé, neúplné. Božena Němcová napsala i knihy pro děti; kterou z – pohádek znáte? Bez – pomoci bychom se těžko obešli.

SAMOSTATNÝ ÚKOL

Doplňte i – í:

Vodu na zalévání nosíme z rybníka v krop-cí konvi. V parných letních dnech jezdí po městě auta krop-cí ulice. Tato lep-cí páska je velmi kvalitní. Muži hol-cí se strojkem jistě

rádi využijí naší předvánoční nabídky. Firma zakoupila nový stroj lep-cí na láhve etikety. V supermarketu si můžete koupit levné hol-cí strojky. Český fousek je jedno z plemen honcích psů. Specializují se na výrobu čist-cích prostředků. V dílnách musí být určitý počet has-cích přístrojů. Za strojem čist-cím nádražní halu zůstávaly na dlažbě mokré pruhy. Lidé has-cí požár si počínali velmi zručně.

8.2 Spojování vokálů, tzv. ráz v češtině

Dva sousední vokály jsou buď součástí jedné slabiky a tvoří pak **dvojhlásku (diftong),** např. touha, nebo náleží ke dvěma slabikám, jejich výslovnost podle zvoleného výslovnostního stylu je pak realizována buď plynule, splývavě, nebo pečlivě, s rázem, např. [do∪okna // do?okna]. Názvem **ráz** se ve fonetické literatuře označuje zvláštní začátek vokálu po pauze (vzniká prudkým, náhlým rozevřením hlasivek); tedy tvrdý hlasový začátek, který je dán pevnějším sevřením hlasivek na začátku samohlásky. Z hlediska sluchové percepce se projevuje jako zřetelnější oddělení samohlásky od předcházející slabiky. Jinak je Ráz se v češtině tvoří automaticky před vokálem po pauze (tedy např. na vokalickém začátku slova a věty, ale i uprostřed věty) nebo uvnitř slova po předponě. Platí to tedy také pro spojení vokálů stojících na začátku slova po prepozici či prefixu nebo slova zakončeného konsonantem, např. pod oknem, nejútlejší, byl otevřen. V běžné výslovnosti se ráz příliš neuplatňuje, jeho výskyt je většinou fakultativní (viděl oknem = *viďel?oknem* i *viďel oknem*). Při výslovnosti pečlivé však výrazně přispívá ke srozumitelnosti, měl by tedy být příznačným rysem pečlivého mluveného projevu. ***Kodifikace užití rázu*** (výslovnosti s rázem) je tedy dána jednak závazně, po neslabičných předložkách (k oknu = *k?oknu*; v okně = *f?okně*), jednak se doporučuje po nepřízvučném jednoslabičném slově (byl ospalý = *bil?ospalí*) a mezi dvěma samohláskami na hranici předložky nebo předpony (doopravdy = *do?opravdi*; po ulici = *po?ulici*).

Ve fonetické transkripci budeme označovat i z důvodů výukových výslovnost s rázem znakem [ʔ], výslovnost splývavou znakem [∪].

Proti starším tradovaným názorům dnes považujeme ráz za hlasivkám neškodící způsob výslovnosti. Na užití rázu závisí znělost či neznělost předchozího koncového konsonantu:

- **při použití rázu** je předcházející párový konsonant vždy neznělý, např.
- bezodkladně [*bes?otkladně*], pod okapem [*pot?okapem*]
- **při vypuštění rázu** mezi předložkou či předponou a vokálem začínající další částí – pak znělost párového konsonantu zůstává [*bez∪otkladně/ bezotkladně*, pod∪okapem], mezi dvěma slovy vždy bude konsonant neznělý [*lef usnul*].
- Zásady pro výslovnost ve spojování vokálů jsou:

1. **Pouze výslovnost pečlivou, tj. s rázem**, považujeme za normativní v případě spojení vokálu s neslabičnou předložkou (v češtině jde o předložky **k, s, z, v**),

- např. [k? oknu, s? Evou, f? ústex, s? očí]

2. **Obojí výslovnost**, tj. pečlivou s rázem, či běžnou, tj. splývavou lze využít ve všech ostatních případech, např.

- po prepozici [po? ulici // po⌣ulici]
- po prefixu [ne?únavní // ne⌣únavní]
- ve slovech složených [modro?oký // modro⌣oký]
- na hranici slov [ta?ústa // ta⌣ústa, bil?unaven // bil⌣unaven]

KONTROLNÍ OTÁZKA Č. 17

Zaznačte ortoepickou transkripcí jednotlivé varianty výslovnosti (lze zapsat foneticky):

pětadvacet
byl oblečen
nad okem
černooký
o Americe
za Amálkou
doučit
k oboře
z oka
máš uši
lov ustal
podobojí
nejudatnější
v ústavě
zaúpět
vyudit
zaonačit
v ústí
s autem
pod oknem
a oni
trojúhelník
do ucha
neúspěšná
o Otovi
do Olomouce
neosobní
ostrý
dvě oči
za alejí

8.3 Označování délky samohlásek

V pravopise délky vokálů jde o problematiku normativního užití krátkých vokálů – grafémy **a, e (ě), i/y, o, u** a dlouhých vokálů – grafémy **á, é, í/ý, ó, ú/ů.**

Psaní ú/ů

ú –

na začátku slova (úděl, úskalí ...)

po předponě a na začátku 2. části složeniny (zúčastnit se, trojúhelník)

v citoslovcích (bú, vrkú)

ocún

ů –

uvnitř slov domácích, např. kůra stromu (x léčebná kúra, manikúra, pedikúra - přejatá slova)

na konci slov domácích, např. holubů (x ragú – přejaté slovo)

SAMOSTATNÝ ÚKOL

Vyberte správnou pravopisnou podobu, vyznač ji podtržením:

Bezúhonný // bezúhoný // bezúhonný, Porůří // Porúří // Poruří, lůza // lúza // luza, tůje // túje // tuje, vrků // vrkú // vrku, můra // múra, úspěšná léčebná kúra // kůra, ocůn //ocún //ocun, buvol // bůvol, žluva // žlůva // žlúva, družička // drůžička, tůze // tuze // túze, nepůl jablko // nepul jablko, zůčastnit se // zučastnit se // zúčastnit se, zaůpět // zaupět // zaúpět bolestí, přezůvky // přezúvky // přezuvky, neůspěšný //neúspěšný // neuspěšný, hů // hú, hůl // hul // húl, fůra // fura, důtky // dútky // dutky, drúbky // drůbky // drubky, borúvka // borůvka // boruvka

8.4 Pravopisná pravidla střídání krátkých a dlouhých samohlásek

Na nevýraznost opory ve výslovnosti kvantity vokálů pro pravopis jsme již narazili v předchozí kapitole, Pravidla českého pravopisu ale nám jsou dobrou oporou zvláště pro případy, kdy rozdíl závisí i na tvoření slov a tvarů. Zde si zdůrazněme především ty případy, kdy při odvozování slov výsledná **substantiva, adjektiva a slovesa** mají dvojí podobu ve

výslovnosti i pravopisu, např. [slévač // slevač, popíratelní // popiratelní, zdvíhat // zdvihat]. O střídání kvantity v tvarech slov se mimo Pravidel poučíme i v morfologii, např. [hráx – hraxu, skála – skal – skalám // skálám].

SAMOSTATNÝ ÚKOL

Podtrhněte správné tvary:

o lípách //o lipách, mezi ranními párami // parami, po několika ranách // ránách, několik lžic // lžící, pod korou // kůrou, pod čarou // čárou, o skalách // skálách, více mís // mis, nakladač // nakládač, slévač // slevač, vysílač // vysilač, vypínač // vypinač, umývárna // umyvárna, brankář // brankař, pernikář // perníkář, umyvadlo // umývadlo, počitadlo // počítadlo, přijimač // přijímač, odesilatel // odesílatel, výjimka // vyjímka // výjímka, zdvihat // zdvíhat, brom // bróm, chlor //chlór, rýdlo // rydlo, písárna // pisárna, výhrůžka // vyhrůžka, hů // hú, luza // lůza // lúza, zůrodnit // zúrodnit, dmýchadlo // dmychadlo, doosidlovat//doosídlovat, drahám // dráhám, doškrábat // doškrabat, haló // halo, hasicí // hasící, králíkárna // králikárna, kraječ // kráječ.

8.5 Pravopis a výslovnost písmena -ě-

Ve skupinách dě, tě ně označuje výslovnost [ďe, ťe, ňe], po souhláskách **b, p, v, f** označuje výslovnost [bje, pje, vje, fje]. Důležité je pravopisně rozlišit případy, kdy se ke slovnímu základu začínajícího slova na **je-** připojuje předpona **ob-, v-,** kdy se v pravopise **je-** zachová, např. objevit.

Po konsonantu **m** se grafém **ě** vyslovuje normativně [ň + e], např. [mňeňit]. Tam, kde je konsonant **n** nebo **ň** součástí slova či tvaru, píšeme rovněž **mně,** např. zapomněl, mně to dej.

SAMOSTATNÝ ÚKOL

Doplňte ě/je/ně:

ob-vit, b-snit, ob-mný, krevní ob-h, ob-t kolem, nevinné ob-ti v ob-tí zlosyna, vyp-tí, v-zd do dvora, uv-dom-lý muž, skrom-, v-dom- neublížit, dojem-, tam-jší, krom-ě tebe, jem-pohladit, soukrom-, poslechni (já), vzpom-l si na (já), dom-nky, řekl (já) o tom, v osamlém dom-

8.6 Pravopis i//y, í//ý

Poznávání pravidel o psaní **i/y a í/ý** patří k těm, s nimiž se seznamujeme již na základní škole. Po grafémech h, ch, k, r a tzv. tvrdých d, t, n píšeme **y/ý** (ale u slov zvukomalebných není závazné – kikirikí), po ž, š, č, ř, j a c, ale i po d, t, n, pokud označují konsonanty tzv. měkké, píšeme **i/í.** Po grafémech **b, f, l, m, p, s, v, z** označujících tzv. obojetné konsonanty se rozhodujeme mezi **i / í** a **y/ý** s pomocí tzv. vyjmenovaných slov. Jejich přehled není vyčerpávající ani v samotných Pravidlech, protože nejsou uvedeny všechny odvozeniny. A tak se musíme učit rozlišovat **bydlo // bidlo, líčený // lýčený,** pamatovat si rozdíly **mlýn** a **mlít** či názvy **Hrabyně** či **Bosyně.** Ve vlastních jménech navíc nemusí vždy dojít k podřízení Pravidlům, takže **pan Syrovátka** může potkat i **pana Sirovátku.** Pravopis i/y ve slovech přejatých většinou uplatňuje zásadu převzetí původního pravopisu (důsledně ve slovech citátových), ale i v počeštěných podobách se zpravidla původní pravopis uchovává, např. dynastie – distribuce, tyfus – titul, cyklus – cirkus, symbol – situace atd. S **-i** se píšou slabiky di, ti ni, i když se vyslovují [di, ti, ni], např. [diktát, nikotin].

Pravopis koncovek podstatných jmen se řídí **morfologickým systémem** vzorů – holubi x holuby, mýdly x poli, bílým x sokolím, psaní i/y u přídavných jmen a slovesných tvarů v příčestí je záležitost **syntaktické shody** - otcovy chlapci x otcovy dcery, chlapci běželi x dívky zpívaly atd.

KONTROLNÍ OTÁZKA Č. 18

Opravte a doplňte:

Nápadně zývá, nikdo se neozývá, vidří kožesina, nepovykuj ve Vymperku, nezvikej sy na závin, na svatbje je zvikem vískat, navijet lano, přezvíkavec, navinulá chuť, Viškov, vívyn, siček, sýpka, zesinal, syláž, beztvará sýra, houbi sirovinky, sířidlo, mohutné pilony, pýnye, pytvorit se, nadutá pícha, slepíš není hat, domýšlyvec, pižamo, nezapírej, klopýtl, mitologie, mikaná příze, midelko, Vysoké Míto, mylíře, roz-dmíchat, nachomýtl se, Lytomyšl, myrha, mymóza, v Mikénách, míza, Lysá nad labem, na Olimpu, lítko, lisina, lilie, bíkovec, Lybie, odbit zboži, neobičejne zbit, vibila my trocha ribýzu, nemoc zvana úbitě, zástupi se zbíhali, bílożravci přežvikovali, chlapci a dívky závodily.

Zap-sovol s- do den-íku každodení zažitky. Deti mněl- všude prúlezi, kůli, pitl- písku. Tamnější l-dé, ač novému učitel- neporozumněl-, bil- toho domění, že vse je v pořadku. Uš ste s- přečetl- Raisov- Zapadlé vlastence a slišely Dvořákov- sinfonije? V kursu se vedl- diskuze o víhodách nové v-robi.Tisíce balónků vipustili reklamní agentúri, abi zýskali pozornost na noví vyrobek.

SHRNUTÍ KAPITOLY

Pravidla správné výslovnosti a pravopisu vokálů si nejsou vzájemně důslednou oporou a vyžadují od uživatele nejen jejich zvládnutí teoretické a paměťové, ale i soustavné užívání normativních příruček v praxi mluvené i psané formy jazyka.

9 PŘEHLED PRAVIDEL VÝSLOVNOSTI A PRAVOPISU KONSONANTŮ

RYCHLÝ NÁHLED KAPITOLY

Spojování konsonantů. Spodoba artikulační: se změnou místa tvoření, se změnou způsobu tvoření. Výslovnost konsonantů stejných a některých dalších konsonantických skupin. Výslovnost spojení konsonantů, v nichž se připouští zjednodušení. Výslovnost některých slov jednotlivě. Pravopis skupin konsonantů beze změny. Pravopis změn konsonantických skupin při derivaci příponami.

CÍLE KAPITOLY

Dozvíte se

- že z důvodů velké bohatosti konsonantických spojení v češtině je nutno věnovat normativní podobě výslovnosti i pravopisu konsonantických skupin mimořádnou pozornost
- jakým způsobem se řídí výslovnost při spojování konsonantů z hlediska jejich
- místa artikulace – **tzv. asimilace artikulační**
- přípustných zjednodušeních konsonantických spojení
- pravopisu skupin souhlásek jednak beze změny, jednak o změnách při odvozování příponami

Budete schopni

- normativně vyslovovat i psát konsonantická spojení

KLÍČOVÁ SLOVA KAPITOLY

Konsonant, konsonantické spojení, spodoba, asimilace artikulační.

Rozšiřující poučení o problematice kapitoly hledejte především v práci Jiřiny Hůrkové *Česká výslovností norma*, Marie Krčmové *Úvod do fonetiky a fonologie pro bohemisty*, Zdeny Palkové *Fonetika a fonologie češtiny* a v *Pravidlech českého pravopisu*.

9.1 Spojování konsonantů – spodoba (asimilace) artikulační

Artikulační spodobou rozumíme podle Jiřiny Hůrkové artikulační přizpůsobení sousedních konsonantů. Je to proces, kterým se vyrovnávají artikulační rozdíly mezi dvěma či více sousedními konsonanty. V češtině se přizpůsobuje především **místo**, kde se hláska tvoří, nebo **způsob**, jak se tvoří.

Pro všechny změny tohoto typu platí **základní pravidlo –** žádná artikulační asimilace není považována za spisovnou, objeví-li se na rozhraní dvou slov (a to ani ve spojení předložky a jména).

Problémem je tu především ***zjednodušování.*** *Při výslovnosti skupin souhlásek blízkých* ***místem tvoření*** **(***rozž**v**ýkat, li**ds**tvo, vi**ď't**e*) se běžně skupina souhlásek různě zjednodušuje. V kultivovaném projevu je zjednodušování přijatelné jen v některých případech. Ve velmi slavnostním projevu (při pečlivé výslovnosti) je zjednodušení nevhodné. Problémem jsou ***kombinace*** *t + s, d + z, t + š, d + ž*, kde se vyslovuje polosykavka. je totiž třeba vyslovit obě souhlásky (s pravidelnou spodobou znělosti). Odlišná je výslovnost mezi předložkou a následujícím slovem; např. pře**d z**ávodem [*pře**dz**ávodem*] , mezi předponou a slovním základem (v závislosti na stavbě výrazu, zřetelnosti a výslovnostním záměru) nebo seskupení hlásek *t, d, n* se středopatrovými *ď, ť, ň*, které se nemění (kromě vyrovnání znělosti); a to mezi slovy: Obléc**t t**ílko - [*obléc**t ť**ílko*], Záho**n n**ěkdo zničil [*záho**n ň**egdo zňičil*], mezi předponou a základem (ani sekundárně!), např. pře**dt**ím [*pře**tť**ím*], v imperativu: vyři**ď'**te [*viři**ť'te***]. Nezjednodušuje se kombinace *t, d+ c, č*, například *svě**dc**i* [*svje**tc**i*]. Stejné rozlišení musíme zachovat též u sykavek a polosykavek rozlišených místem tvoření (*z, s, c + ž, š, č*). U složitějších souhláskových skupin český jazyk v podstatě zachovává ve výslovnosti (kultivované) všechny souhlásky ve skupinách (kromě souhlásek stejných). Ortoepické vypouštění tu může nastat jen v několika případech (*dcera, džbán*). Ve výslovnosti slavnostní dáme přednost nezjednodušené výslovnosti, například u slova *prá**zd**niny*

Značné úskalí tedy představuje právě ***artikulace místa*** a ***způsobu tvoření.*** Při rychlejší výslovnosti někdy dochází ke sblížení sousedních souhlásek (zejména stejných nebo tvořením blízkých).

9.2 Artikulační spodoba se změnou místa tvoření

Nejčastějšími typy artikulační asimilace se změnou místa uvnitř slov jsou:

- konsonant **n** se před **k, g** vyslovuje jako měkkopatrový [ŋ], např. [veŋku]
- konsonanty **t, d** před **ň** mohou nahradit i **ť, ď,** stejně tak konsonant **n** před **ť, ď** může se nahradit **ň,** např. špatně [špaťňe // špatňe, hodňe // hoďňe]
- spojení konsonantů **tť, dď, nň** požaduje spisovná výslovnost uchovat beze změny, např. [?odďíl]
- spojení konsonantů **ť't** je nutno vyslovovat beze změny, např. [?otpusťte]

- konsonant **n** před retnými konsonanty **p, b** zůstává zachován, tedy [honba], výjimkou je spisovná výslovnost ve slově [hamba], pokud je užito jako citoslovce, a ve slově bonbon, tedy i [bombon]
- spojení různých sykavek a polosykavek vyžaduje spisovná výslovnost pronést beze změny, např. [sčervenat, rossířit, lecčemu, rozžehnout]

9.3 Artikulační spodoba se změnou způsobu tvoření

Nejčastějšími typy artikulační asimilace se změnou způsobu tvoření uvnitř slov jsou:

- ve spojení konsonantů **t, d** s konsonantem **s** vzniká jako spisovná alternativa **c,** např. dětský [ďetskí // ďeckí]
- ve spojení konsonantů **t, d** s konsonantem **š** vzniká jako spisovná alternativa **č,** např. větší [vjetší // vječí]
- na švu předpony požaduje spisovná norma výslovnost uvedených spojení konsonantů beze změny, např. [potstavec, potšífka]
- ve spojení konsonantů **t, d** s konsonanty **z, ž** vznikají jako spisovné alternativy [**ʒ, ǯ**], například [podzim // poʒim]
- ve spojení konsonantů **n, ň** se sykavkami **s, z, š, ž** je jako spisovná brána výslovnost obou konsonantů beze změny, např. [ženská, menší, Honza].

9.4 Výslovnost konsonantů stejných

Jistým druhem artikulační spodoby je zjednodušená výslovnost dvou konsonantů foneticky stejných. K takovým případům dochází buď uvnitř slova, nebo na hranici mezi slovy (zde, jak jsme již výše popsali, je bez výjimky požadována výslovnost zdvojená). Pak platí, že při rozdílnosti výslovnostního stylu je možná obojí výslovnost, tedy pečlivá zdvojená či zběžná zjednodušená v případech

- uvnitř kmene slova či na morfologickém švu, např. [panna // pana, ?Anna // ?Ana, kamenná // kamená]
- na zřetelném morfologickém švu, např. [višší // viší, babiččin // babičin], u prefixů **roz-, bez-,** např. [bezzubí // bezubí, rozzlobit // rozlobit]
- výslovnost zdvojenou však musíme ve spisovné výslovnosti dodržet:
  1. jde-li o rozlišení významu, např. [racci x raci, nejjisťejší x nejisťejší]
  2. v imperativních tvarech na –**mme**, např. [?oznamme]
  3. na hranici složenin, např. [púllitrová]

KONTROLNÍ OTÁZKA Č. 19

Zaznačte ortoepickou transkripcí jednotlivé varianty výslovnosti:

leccos
dobříšští
babiččin
vonný
tišší
měkký
oddálit
od tepla
půlletý
bez závisti
nad domem
za Annu
s sebou
s Alenou
racci
koš šípků
za Apolenou
vyústit
neoblomný
od dýmu
tetiččin
poddůstojník
v okně
dvaadvacet
ašští
lotyšští
rovnoramenný
křeččí
rozzlobit
neoddat
do oka
u ohrady
nad dolem
vyústit

9.5 Výslovnost některých dalších konsonantických skupin

V normativní výslovnosti požadujeme nechybovat v některých dalších konsonantických spojeních:

- ve skupině **t, d + c, č** – norma tu vyžaduje pečlivou výslovnost obou konsonantů, výjimku, tj. vedle pečlivé výslovnosti i možné zjednodušení představují slova dcera [tcera // cera] a srdce [sr̥tce // sr̥ce]
- spojení **c + t** na konci slova a **č + t** na začátku slova je normativně požadováno zachovat pečlivou výslovnost obou konsonantů [jedenáct, čtr̥náct]
- ve spojení **p + s, š** vyžaduje normativní výslovnost nezměněnou, pečlivou výslovnost obou konsonantů [kapsa, lepší]
- počáteční konsonantické spojení skupin **gd-, tk-, kt-, hř-** je třeba normativně vyslovovat pečlivě když, tkadlec, která, hřebíček [gdiš, tkadlec, která, hřebíček]

9.6 Výslovnost spojení konsonantů, v nichž se připouští zjednodušení

Následující vícečlenné konsonantické skupiny představují některá spojení, v nichž vedle pečlivé výslovnosti se připouští jako alternativní a stylově příznačné i zjednodušení výslovnosti. Jedná se o případy:

- v nom. pl. mask. adjektiv zakončených sufixem – ský – např. francouzští, pražští [francoušťí // francouští, prašťí // prašťí] – pozor na nutnost zachovat v kontextu významový rozdíl pražští x praští !
- končí-li kmen na **ř** – je možná obojí výslovnost, např. chotěbořští [xoťeboršťí // xoťeboťťí]
- ve skupině konsonantů **-šť'k-** je uvnitř slova vedle pečlivé výslovnosti spisovná i výslovnost [štk], tedy např. [tloušťka // tlouštka]
- ve spojení konsonantů **–zdn-** se vedle pečlivé výslovnosti připouští jako spisovná i zběžná výslovnost zjednodušená, např. [prázdňini // prázďňini // prázňini]
- ve skupině konsonantů prefixu **vz-** před následnou retnicí **b, p** je možné ve zběžné výslovnosti zjednodušit výslovnost v těch případech, kdy nemůže dojít k záměně významu, např. vzpomínka [fspomíŋka // spomíŋka]

9.7 Výslovnost některých slov jednotlivě

Do souhrnu normativní výslovnosti ovlivněných artikulační asimilací zahrnujeme i spojení konsonantů v jednotlivých případech, některých velmi frekventovaně používaných:

- tvary slovesa **býti**

1. jsou-li používány v analytických slovesných tvarech, mohou se ve spisovné výslovnosti vyslovovat nejen pečlivě, tj. se zachováním **j,** ale i zjednodušeně, tj. s vypuštěním **j**, a to nezávisle na postavení v analytickém tvaru, tedy [pracoval jsem // pracoval sem, já jsem viďel // já sem viďel]
2. je-li prézentního tvaru slovesa být použito ve významu existenčním, při důrazu nebo na začátku věty, spisovná výslovnost vyžaduje pečlivou výslovnost, tedy např. [hlupáci stále jsou, gdo jste?, jsem nadšen]

- nepřípustné je ve spisovné výslovnosti vynechávání **j** ve tvarech slovesa **jít -** [já jdu, ty jdeš], na počátku slov [jméno, jmňeňí], stejně tak i uprostřed slova, např. [pújčím, pújdu]
- ve výslovnosti numerálií **sedm, osm** (a v jejich odvozeninách, např. osmdesát, osmnáctý) se vedle pečlivé výslovnosti slabikotvorného **[m̩]** považuje za normativní spisovnou výslovnost i vložení vokálu **u,** tedy [?osm̩ // ?osum, sedm̩ // sedum]
- ve slovech **ctnost , egyptský** se za spisovnou výslovnost vedle pečlivé výslovnosti plné formy připouští i výslovnost zjednodušená, tedy [ctnost // cnost, ?egiptští //?egipští // ?egipcký]
- v imperativu slovesa **přijď, přijďte** je za spisovnou považována vedle pečlivé výslovnosti i zběžná zjednodušená výslovnost - [přijť // přiť, přijťte // přiťte]
- ve slovech **džbán, džber** je vedle pečlivé výslovnosti možná i zběžná výslovnost zjednodušená, tedy [ǯbán, ǯber // žbán, žber]
- v participiích **–l-o**vých ve spisovné výslovnosti důsledně dbáme na pečlivou výslovnost slabikotvorného **[l̩],** tedy jen [vedl̩, sedl̩].

9.8 Pravopis skupin konsonantů beze změny

Ve spojení konsonantů oproti možným zjednodušením ve výslovnosti bývá v pravopise většinou uplatněna zásada jejich zaznamenání beze změny. Je tomu například

- v kořenech slov – srdce, dcera, džbán, čtyři, hřebík, švestka
- při změně tvaru slov – vraťte, kostce, v pecce
- derivaci slov předponami, např. předzpěv, rozzlobit se, oddech, sčítat, ale i příponami, např. dětství, matčin, vinna, hrstka, nižší, svědčit
- při kompozici slov, např. půllitr, čtyřruční

9.9 Pravopis změn konsonantických skupin při derivaci příponami

V určitých spojeních však při derivaci slov příponou vedle možného většinového ponechání spojení beze změny dochází někdy ke změnám, v některých situacích pak mohou vedle sebe fungovat i obě podoby alternativně, např.

- před příponami **–ka, -ky** zůstává beze změny loďka, síťka, laňka, někdy se odvozeniny mění, např. choutka, zídka, u některých vznikají varianty, např. skřínka // skříňka
- konsonantické skupiny vznikající z posledního konsonantu základového slova a z přípony **– ský, - ství, -stvo**
    1. nemění se, je-li posledním konsonantem **–ž, -š, -č, -z,** např. mužský, ašský, ledečský, slezský
    2. mění se, tedy zjednodušují se, je-li posledním konsonantem základového slova **–s, -c,** např. brandýský, ruský, oděský, hradecký

- je-li posledním konsonantem základového slova **–k, -h, -g, -ch,** mění se
  -k-ský v **–cký,** např. otrocký, řecký
  -h-ský v **–žský,** např. pražský, volžský
  -g-ský v **– žský,** např. oněžský, rižský, ale zůstává např. chicagský
  -ch-ský v **– šský,** např. lašský, curyšský
- je-li poslední souhláskou základového slova **–d, -t, -n, -ď, -ť, -ň,** při odvozování ke změně nedochází, např. kamarádský, ženský, koňský
- u jmen cizího původu ne **–berg/-berk, -borg, -burg/-burk, -burgh, -ing, -inky, -k, -ka** se při derivaci příponou **–ský** koncové –g, -gh nebo –k odsouvá, např. nymburský, edinburský, helsinský, kamčatský.

SAMOSTATNÝ ÚKOL

Čtěte spisovně:

gauč, poučka, na odiv, mezi Italy, do Anglie, z Afriky, euforie, neurologie, neolit, plagiát, teologie, pod okapem, před oknem, bezúhonný, bezoblačný, rád odjel, soused uviděl, tkanička, tchoř, tkadlec, zdvihat, mstitel, klíšťky, hřbet, hřbitov, srdce, dcera, stejnojmenný, bezzubý, poddůstojník, čtvrttónový, poddat se, v klícce, bělošský, rozčílit, přeloučský, mužský, zčásti, prudší, hladší, portské, lidský, odstranit, podšít, podsvětí, nadšení, předscéna, smát se, květ se stonkem, plod s jádry, med s citronem, bít se, uhodit se, svět se nezboří

Doplňte jednu, nebo dvě souhlásky:

Vesnice je po-olována. Silnice je po-emleta. Ne-asnější králi! Budoucnost se mu jevila stále ne-asnější. Ne-ednodušší bude přesvědčit dědečka. Všichni byli unavení a ospalí, a tak není divu, že se ro-ívali. Papoušek vypadal ro-lobeně. Voda je moc ro-čeřená. Ne-ižnější část Afriky mys Dobré naděje. Říkal jsem mu to už ne-ednou. Snažil se o-álit odjezd rodičů. Ne-edovatější je muchomůrka zelená. Ne-istější bude nechat peníze v bance. Se stoupající únavou byl horolezec stále ne-istější. Připravte si o-ací list. Princezna byla o-ěna do večerních šatů.

SAMOSTATNÝ ÚKOL

Rozhodněte, kdy souhlásky ve výslovnosti splývají a kdy je jejich výslovnost nesplývavá:

babiččin, měkký, oznamme, oddech, podtrhnout, rozzlobit se, činnost, kamenný, nejjasnější, v pícce, před domem, vítězství, bohatství, bez slevy, Lidce, Jitčin, do Skutče, krkonošský, pražský, slezští, francouzští, nečinně přihlížet, vyšší princip, kanadský hokejista, tetiččin kabát, nejjemnější mýdlo, bouřící se poddaní, pravá podstata, zasloužené vítězství, nejnižší mzda, hluboká rozsedlina, seznamme se spolu, před dávnými časy, starý naddůlní, leccos dobrého, rakouský poddůstojník, nejužší mezera, rozzářené oči, půllitr piva, odešel odtud, kroměřížští občané, Krokova dcera, zjevné nectnosti, hrací kostky, jaká hanba, sčítat body, vzbudil pozornost.

SHRNUTÍ KAPITOLY

Artikulační změna, kdy se hlásky přizpůsobují ve výslovnosti buď z důvodu způsobu tvoření, či vlivem místa tvoření, představuje pro spisovnou výslovnost soubor pravidel, jejichž zvládnutí je nutné pro zvládnutí normativní výslovnosti. Vzhledem k jejich častým narušením v hovorovém jazyce vyžaduje soustředěné studium i uvědomělou uživatelskou praxi. V pravopisné podobě jde o téma živě studované i na školách předchozích, proto její zvládnutí nebude činit posluchači tolik potíží jako u výslovnosti. Kumulace cvičení na závěr kapitoly je odvozena od její propojenosti a potřeby zvládnutí problematiky jako celku.

10 SPOJOVÁNÍ KONSONANTŮ A ASIMILACE, HRANICE SLOV V PÍSMU

RYCHLÝ NÁHLED KAPITOLY

Spojování konsonantů II. Spodoba znělosti; asimilační proces. Asimilace znělosti uvnitř slova a na rozhraní slov. Zvláštní případy asimilace znělosti. Výslovnost a pravopis prepozic a předpon s-, z-. Psaní spřežek. Pravopis spojovníku.

CÍLE KAPITOLY

Dozvíte se

- že z důvodů velké bohatosti konsonantických spojení v češtině je nutno věnovat normativní podobě výslovnosti mimořádnou pozornost i z pohledu protikladu jejich znělosti
- jakým způsobem se řídí výslovnost při spojování konsonantů z hlediska jejich
- znělosti – jak probíhá **tzv. asimilace znělosti**
- přípustných variantách konsonantických spojení z hlediska znělosti
- pravopisu a výslovnosti předložek a předpon s-, z-
- pravopisných zásadách hranic slov v písmu

Budete schopni

- normativně vyslovovat i psát konsonantická spojení lišící se co do znělosti
- správně psát hranice slov v písmu

KLÍČOVÁ SLOVA KAPITOLY

Asimilace znělosti, konsonant párový znělý, konsonant párový neznělý, nepárový, jedinečný konsonant, asimilace zpětná, regresivní, asimilace postupná, progresivní, hranice slov v písmu, spřežka, spojovník.

10.1 Spojování konsonantů – spodoba asimilační

Setkají-li se vedle sebe párové souhlásky, dochází k tzv. **asimilaci znělosti.** Podle Zdenky Palkové **to** znamená, že konsonant mění svou znělost či neznělost vlivem konsonantu sousedního tak, že dochází k vzájemnému přizpůsobení znělosti či neznělosti celé skupiny konsonantů ,(sbírat – *sbírat* x zkouška – *skouška*). Asimilace znělosti je nejrozšířenější konsonantickou změnou v češtině, navíc nejvýrazněji odlišuje psanou a mluvenou stránku slova, protože pravopis zachycující původní morfologické složení slova nebere znělostní asimilaci v úvahu. Většina českých konsonantů tvoří párový protiklad souhlásek, které se vyznačují poměrně stejnou artikulací, ale liší se co do znělosti – jeden člen páru je vždy **znělý** (účast znění hlasu, aktivní činnost hlasivek), druhý pak **neznělý** (znění hlasu chybí). Vedle párových konsonantů existují v češtině i konsonanty nepárové, **jedinečné,** které jsou sice co do znělosti znělé, ale jejich účast v asimilaci je specifická (srov. u Marie Krčmové). Značně se tak odlišuje optický a zvukový obraz slova (pravopis zachycuje původní morfologické složení a asimilaci znělosti nebere v úvahu).

V češtině se obvykle připodobňuje konsonant předcházející ke konsonantu následujícímu, jenž na něj působí zpětně – **asimilace znělosti regresivní, zpětná** (ve skupině souhlásek rozhoduje o znělosti či neznělosti poslední hláska skupiny; je-li znělá, vyslovuje se celá skupina zněle, a naopak), opačný průběh má ta změna souhlásky (souhlásek), kdy předcházející konsonant ovlivní znělost konsonantu následujícího – **asimilace znělosti progresivní, potupná,** je specifický. Rodilý český mluvčí se sice od základních pravidel spodoby konsonantů obvykle (s výjimkou vlivu nářečního) neodchyluje, nicméně znalost těchto pravidel je i co do možných normativních pravidel nutná. K **asimilaci** dochází na začátku i uprostřed slova, případně mezi předložkou a jménem; např. *sbírat* [*zbírat*], *loďka* [*loťka*], *pod stolem* [*pot stolem*]. Rovněž na konci slova stojícího samostatně dochází ke ztrátě znělosti (např. *sud* [*sut*], *zpěv* [*spjef*]).

10.2 Asimilace znělosti uvnitř slova

Nastává ve všech částech uvnitř slova u hlásek párových a řídí se v asimilaci zpětné závazně posledním konsonantem skupiny **(*z* + *z* = *nn; n* + *z* = *zz, tedy*** kdo = *gdo*; zpívat = *spívat*), výsledkem spojení ***z* + *n* = *nn, n* + *z* = *zz,*** např. kdo, zpívat, tužka [gdo, spívat, tuška], samozřejmě při spojení znělostně stejných konsonantů ke změně nedochází, např. nadhodit, oddech [nadhoďit, ?oddex]. K asimilaci znělosti uvnitř slova rovněž nedochází před konsonanty jedinečnými, platí tedy ***z* + *j* = *zj, n* + *j* = *nj,*** např. směna x změna, prát x brát [*smňena x zmňena, prát x brát*].

10.3 Asimilace znělosti na rozhraní slov

Na rozhraní slov nastávají tyto možnosti znělostních asimilací:

- na konci slova před **pauzou** se ztrácí znělost konsonantů párových znělých, tzn., že se konsonanty znělé mění v neznělé, neznělé konsonanty se nemění, např. kov, hod, jít [kof, hot, jít]
- je-li na konci slova párový konsonant neznělý a první konsonant následujícího slova je neznělý, k asimilaci znělosti nedochází, např. mít se [mít se]
- je-li na konci slova párový konsonant neznělý a první konsonant následujícího slova je znělý, při asimilaci znělosti stane se konsonant na konci slova stane také znělým, např. deset hodů [desed hodú]
- je-li na konci slova párový konsonant znělý a první konsonant následujícího slova je neznělý, při asimilaci znělosti se stane koncový konsonant také neznělým, např. lov skončil [lof skončil]
- je-li na konci slova párový konsonant znělý a první konsonant následujícího slova je znělý, k asimilaci znělosti nedochází a koncový konsonant zůstane znělým, např. hod železem [hod železem]
- je-li na konci slova párový konsonant znělý a první konsonant následujícího slova je **jedinečný**, koncový konsonant se stane neznělým, např. už jdu [?uš jdu]
- je-li na konci slova párový konsonant neznělý a první konsonant následujícího slova je **jedinečný**, koncový konsonant zůstane neznělým, např. máš radost [máš radost]

10.4 Zvláštní případy asimilace znělosti

Vedle výše uvedených změn asimilace znělosti ve spisovné češtině probíhají v některých případech asimilační změny odlišně:

- konsonant **v**

1. před neznělými konsonanty, na konci slov před pauzou či před slovem začínajícím konsonantem neznělým se účastní asimilace znělosti, stává se neznělým protikladem, např. mluvte, dav, bav se [mlufte, daf, bafte se]
2. samo však asimilaci nezpůsobuje a výslovnost před **v** je stejné jako před jedinečnými konsonanty, např. dva, tvůj, tak volej [dva, tvúj, tak volej], [dva, tvúj, tak volej, *kvjet* – ale nářečně *kfjet*!)

- konsonant **ř**

1. uvnitř slova ve spojení s **neznělým** konsonantem, a to stojí-li před ním (regresivní asimilace) nebo za ním (progresivní asimilace), ztrácí znělost, např. tři, řka [tři, řka] stejně tak ji ztrácí na konci slova před pauzou, slovem začínajícím konsonantem neznělým či jedinečným, např. keř, věř si, věř mi [keř, vjeř si, vjeř mi]
2. **ř** mezi vokály a na začátku slova před vokálem zůstává vždy znělé, na začátku slova vyvolává asimilaci konsonantu neznělého předchozího slova, např. máš říct, s řekou [máž říct, z řekou]

- konsonantické spojení **sh**

1. **s**e vyslovuje buď jako [**sx**], což je obvyklá výslovnost v Čechách, nebo jako [**zh**, pův. **zγ**], což je obvyklá výslovnost na Moravě, obě jsou normativní, spisovné, např. shoda, na shledanou [sxoda // zhoda, na sxledanou // na zhledanou]
2. ve slovech **shora , shůry, shluk** je spisovná pouze výslovnost znělá, tedy [zhora, zhúri, zhluk]

- v imperativu 1. osoba plurálu na –**me**

1. končí-li kmen na **znělý** konsonant párový, doporučuje se výslovnost se ztrátou znělosti, např. buďme [buťme], ale výslovnost s konsonantem znělým je rovněž normativní (obvyklý na Moravě), tedy i [buďme]
2. v případě zakončení kmene na neznělý konsonant párový, je **spisovná jen výslovnost neznělá,** např. kupme [vraťme], i když na Moravě je i zde zřejmá tendence k znělosti, tedy [vraďme]

- některé změny znělosti u substantiv vznikají analogií:

1. v 2. p. pl. slov typu **kresba, svatba, modlitba** se analogií podle ostatních tvarů prosadila za spisovnou výslovnost [krezep, svadep, modlidep], i když se výslovnost neznělá ještě přijímá, tedy také [kresep, svatep, modlitep], neprosadila se však u [vještep, klatep, kletep, platep, hoňitep]
2. obdobně se prosadila výslovnostní analogie u odvozenin, tedy za spisovné považujeme [krezebňí // kresebňí, prozebňí // prosebňí, svadebňí // svatebňí], neznělá zůstala výslovnost ve slovech [modlitebňí, platebňí]

10.5 Výslovnost a pravopis prepozic

Už při řešení výslovnosti prepozic s vokály jsme zaznamenali pravidla pro jejich užití i z hlediska znělosti, nyní doplňujeme pravidla pro spojení prepozic se slovy začínajícími konsonanty:

- výslovnost neslabičných prepozic **s, z**

1. před konsonantem párovým znělým či neznělým na začátku následujícího slova se řídí asimilací znělosti, tedy z dílny, z pošty, s dobou, s tetou [z ďílni, s pošti, z dobou, s tetou]
2. před jedinečným konsonantem a konsonantem **v** na začátku následujícího slova **z** zůstává vyslovováno [z], prepozice **s** bude vyslovována jako [s] nebo [z], a to v 2. p. i v 7. p., přičemž ve 2. p. se vyslovuje jako [s], naznačujeme-li pohyb s povrchu pryč, např. z lesa, s mostu, s létem [z lesa, z mostu // s mostu, s létem // z létem]
3. ve spojení s personálními pronominy se **s** v 7. p. vyslovuje pouze jako [s], tedy jen [s námi]

- výslovnost prepozice **přes** před jedinečnými konsonanty, **v,** znělými párovými konsonanty a před vokálem bez rázu je [pře̲z], např. [pře̲z jámu, vodu, dolík, ∪okno], před neznělými konsonanty a vokálem s rázem jako [pře̲s], tedy např. [pře̲s paseku, ?ústa]
- jednoslabičné prepozice před konsonantem jedinečným, **v,** znělým párovým konsonantem na začátku následného slova se vyslovují zněle, např. [nad lesem, pod vodou, pod dubem], před neznělým nezněle, např. [?ot tebe, pot pecí]

Pravopis prepozic **s, z** je velmi jednoduchý:

- 7. pád – **s (se)**,
- 2. pád – **z (ze)**
- 2. pád, chceme-li vyjádřit směr z povrchu pryč – lze užít i **s**
- knižní obraty – 4. pád: být s to, kdo s koho

Naopak poměrně pro uživatele náročnějším je způsob pravopisu předpon **s-, z** (jejich výslovnost byla řešena v pravidlech o asimilaci znělosti!):

1. **psaní předpony *s- (se-)***

- směřování dohromady, např. sejít se, shledat se, sjednotit, sloučit, sestavit, stlačit
- směřování shora dolů, s povrchu pryč, zdůraznění tohoto významu, např. seskočit, sprovodit, shýbat se, skácet, svléknout, sčesat smazat, smýt, sfouknout
- ustálené případ, např. schovat, skonat, skončit, slevit, spotřebovat, strávit

2. **psaní předpony *z- (ze-)***

- dokonavá slovesa vyjadřující výsledek děje, např. zchudnout, zplodit, zpustnout, zprostředkovat, ztuhnout
- dokonavá slovesa utvořená ze substantiv a adjektiv vyjadřující změnu stavu, např. zpestřit, znárodnit, zdokonalit, zpronevěřit , zpeněžit
- nedokonavá slovesa utvořená od sloves dokonavých spadajících do výše uvedených typů, např. zjišťovat, znárodňovat, zdokonalovat
- ustálené případy, např. zkoumat, zkoušet, zpívat, zpupný, způsob

3. **slova s předponou *s-/ z-* podle významu**

- slova rozlišená v pravopisu i ve výslovnosti, např. slít – zlít, směna – změna, svolat – zvolat, svrhnout – zvrhnout, smotat – zmotat
- slova rozlišená v pravopisu, stejná výslovnostně, např. sbít – zbít, správa – zpráva, stěžovat si – ztěžovat, stvrdit – ztvrdit

SAMOSTATNÝ ÚKOL

Rozhodněte, v kterých případech je správné napsat předložku s (se), v kterých předložku z (ze) a v kterých lze užít předložku s (se) i z (ze):

Vraceli jsme se – pole. Když rýsujeme, dáme všechny věci – lavice pryč. Nejsem – to dokončit tu práci do neděle. Každou chvíli si stíral pot – čela. Setřásl – stromu poslední jablíčko. Vytáhni ruce – kapes. Sestupovali jsme – strmého kopce do údolí. Každý druhý žák vystoupí – řady. Uvidí se, kdo – koho. Zemětřesení srovnalo – zemí několik vesnic. Nebudu za tebe tahat horké kaštany – ohně. Upadl a tekla mu krev – nosu. Setři si sazi – špičky nosu. Poslal nám pozdrav – Krkonoš. Po týdenním lyžařském kurzu jsme se jen neradi loučili – Krkonošemi. Princezna stáhla – prstu zlatý prsten a dala ho pasáčkovi. Při seskoku – zídky si zlomil nohu. Spadl mi kámen – srdce. Maminka mi vytáhla třísku – prstu. Sejde – očí, sejde – mysli.

SAMOSTATNÝ ÚKOL

Doplňte předložku s (se), z (ze) a uveďte spisovnou výslovnost:

Chodí spát – slepicemi. Kouká, jako by spadl – měsíce. Teď jsem – ním na válečné noze. Vyvedlo ji to – míry. Než se rok – rokem sešel, narodila se jim dcera. Říká se, že – jídlem roste chuť. To byla rána jako – děla. Už jste zase přišli – křížkem po funuse. Objevil se, jako by – země vyrostl. – Vánocemi jsou spojeny krásné zvyky. Děti poslouchaly – zatajeným dechem. Dříve se stavělo – nepálených cihel. – Čapkova díla jsem ještě nečetl Válku – mloky.

10.6 Psaní spřežek

Protože proces přechodu spojení mezi substantivy, adjektivy, numerálii, pronominy, adverbii a prepozicemi je plynulý a protože ani ve výslovnosti není opora mezi chápáním výrazu jako jednoslovného nebo víceslovného, projevuje se v češtině v psaní spřežek hojné kolísání. Obecně platí:

Píšeme dohromady:

1. neexistuje-li vedle spřežky výraz předložkový, např. stěží, vstříc, ztěžka
2. je-li zřetelný rozdíl mezi spřežkou a předložkovým spojením, např. všechno dohromady x do hromady písku, čtení nahlas x dává si pozor na hlas
3. vznikly-li spojením předložek s příslovci, např. navíc, dokdy, odkdy, provždy

4. číslovkové výrazy typu jednadvacet, třiašedesát, devítistý, stotřicátý, třiadvacetkrát

Píšeme dohromady i zvlášť:

1. spojení předložek s podstatnými jmény, např. bezpochyby/bez pochyby, zdáli/z dáli, zjara/z jara, obden/ob den
2. spojení předložek se zpodstatnělými přídavnými jmény, např. doširoka/do široka, naživu/na živu, naslepo/na slepo, zblízka/z blízka, dozelena/do zelena
3. spojení předložek se zájmeny a číslovkami, např. pokaždé/po každé, mimoto/mimo to, poprvé/po prvé
4. některé spřežky, jejichž druhou částí je přídavné jméno, např. nížepodepsaný/níže podepsaný, výšeuvedený/výše uvedený, takzvaný/tak zvaný

Píšeme zvlášť:

1. číslovkové výrazy typu dvacet jedna, dva tisíce sto padesát tři, stopadesátý sedmý, čtyřstý padesátý sedmý (na poštovních poukázkách, účtech apod. se však píší dohromady)
2. předložková spojení – viz výše, např. do hromady písku

SAMOSTATNÝ ÚKOL

Odlište, kdy napíšete slova dohromady, kdy zvlášť:

Před/tím ho nikdo neznal. Několik schůzek se uskutečnilo již před/tím jednáním. Bez/toho potvrzení nám slevu nedají. Rozejdeme se, bez/toho už je pozdě.Před spaním by člověk neměl myslet na/nic nepříjemného. Je už mi z těch nepořádků na/nic. Neuspěl, při/tom měl dost příležitostí limit splnit. Blíže se poznali při/tom posledním jednání. Je nespolehlivá, na/víc drzá. Dal mi peníze na jednu knihu, na/víc neměl u sebe. Máme s nimi špatnou zkušenost, po/každé zklamou. Po/každé vaší návštěvě pacient pookřál.

10.7 Pravopis spojovníku

Spojovníku užíváme, chceme-li vyjádřit, že výrazy jím spojené, tvoří těsný celek. Je třeba jej graficky odlišovat od pomlčky. Pravidla užití spojovníku lze rozdělit podle jejich využití:

- **u substantiv**

1. v příjmeních složených ze dvou samostatných jmen stejného slovního druhu, např.Joliot-Curie
2. u místních jmen a názvů správních oblastí, např. Frýdek-Místek, Opava-město

3. ve spojeních, jejichž složky jsou ve vztahu souřadném, např. kuchař-číšník
4. mezi částmi některých slov přejatých, např. moucha tse-tse

Je zapotřebí odlišit případy, kdy ve významově nedílném spojení druhý člen je členem určujícím, pak se čárka nepíše, např. matematik statistik. Spojovník je vhodné klást mezi členy spojení typu C-vitamin, alfa-záření, při opačném pořadí členů se spojovník neužívá – vitamin C, záření alfa.

- **u adjektiv**

1. spojovník píšeme tehdy, jestliže obě složky jsou ve vztahu souřadném a první složka je zakončena na **–sko, -cko, --ně, -ově,** např. společensko-politický
2. spojovník píšeme tehdy**,** jestliže obě adjektiva vyjadřují význam vztahu vzájemnosti, např. česko-ruský slovník
3. spojovník nepíšeme u adjektiv, která vznikla z ustáleného spojení adjektiva a substantiva, např. vysokoškolský
4. spojovník nepíšeme u adjektiv, jejichž obě složky jsou sice ve vztahu souřadném slučovacím**,** ale první složka **není** zakončena na –sko, -cko, -ně, -ově, např. sladkokyselý
5. spojovník nepíšeme ve spojení, kdy první člen je tvořen substantivem, např. palivo-energetický

- **konjunkce –li**

se připojuje zpravidla k prvnímu slovesu, např. víš-li; pokud je součástí jiné konjunkce, píše se dohromady, např. neboli, zdali

KONTROLNÍ OTÁZKA Č. 20

Opravte chybný pravopis a vyznačte fonetickou transkripci:

bezůhoný, s pytly písku, tamnější lydé, zběhli se davi lidů, sprvu slézaly skáli spúsobem přímeho vístupů, pak se zůčastnili skupynového útoku celé stěny, pro mně to bila bezuspěšná léčebná kůra, zbíti prkna, sválel trávu, shléd vístavu, zbrousit celí kraj, strnulí pohlet , vysoké vodní výri, zavískl si do kroku, zelená myrta, vonící myrha, mytra, mystrál, vykev, vspoměli pámátky zesnulích, nazhledanou zýtra, nejvíkonější počitač, sprvu se my smály všichni, spupný a vichloubačny chlapec, po celí život byl nénávyděn, vilučován, obvyňován ze zrady

SHRNUTÍ KAPITOLY

Asimilační změna, kdy se hlásky přizpůsobují ve výslovnosti co do znělosti, představuje pro spisovnou výslovnost sice soubor pravidel, jejichž zvládnutí je nutné pro pochopení normativní výslovnosti, ale v praxi rodilého mluvčího nečiní na rozdíl od asimilace artikulační obtíže. V pravopisné části je zajímavý oddílem otázka hranic slov v písmu, pro něž nemáme pevnou oporu ve výslovnosti, uživatelsky k nejnáročnějším patří problematika pravopisu předpon s-, z., proto její zvládnutí je pro posluchače podpořeno rozšířením počtu cvičení. Kumulace souhrnný cvičení na závěr kapitoly je odvozena od celkové propojenosti úkolů především ortoepických a potřeby zvládnutí problematiky jako celku.

11 ČLENÍCÍ ZNAMÉNKA V PRAVOPISE ČEŠTINY

RYCHLÝ NÁHLED KAPITOLY

Tečka, čárka, středník, otazník, vykřičník, dvojtečka, uvozovky, pomlčka, závorky.

CÍLE KAPITOLY

Dozvíte se

- s odkazem na kapitolu 1.3. odlišující vlastní písmo (tj. vlastní soubor písmen) od dalších grafických prostředků, které se podpůrně používají s ním, jakými pravidly se tyto grafické prostředky, které slouží organizaci textu a nazývají se **interpunkce** nebo **členící znaménka**, v češtině řídí

Budete schopni

- normativně psát i opravovat texty s využitím všech členících znamének v češtině

KLÍČOVÁ SLOVA KAPITOLY

Členící znaménka, interpunkce, tečka, čárka, středník, otazník, vykřičník, dvojtečka, uvozovky, pomlčka, závorky.

11.1 Tečka

Tečku píšeme

- na konci výpovědního celku, pokud jde o oznamovací výpověď, případně rozkaz a přání, když zakončujeme klesavou intonací
- za číslovkou řadovou, např. po 5. hodině, 2. patro, Karel IV.
- mezi hodinami a minutami, např. 8.30
- za zkratkami většinou píšeme tečku, např. str., tzv., t. r.; za zkratkami **pí, fa** (paní, firma) se tečka nepíše
- za nápisy a nadpisy, pokud jsou součástí textu a nejsou odděleny graficky

- (V poslední době proniká zvláště do žurnalistiky tendence psaní tečky v popiskách k obrázkům.)

11.2 Čárka

Pravopis čárky klade na uživatele větší nároky, a to především v těch případech, kdy vyžaduje po autoru textu uvědomělé chápání a rozlišení významově syntaktických vztahů. Z tohoto důvodu je i metodicky vhodné členit pravopis čárky na pododdíly:

1. **čárka ve větě jednoduché**
2. **čárka v souvětí**
3. **čárka oddělující výrazy volně připojené**

Ad 1. *čárka ve větě jednoduché odděluje*

několikanásobný větný člen spojený spojkou, spojovacími výrazy či bezespoječně**,** např. podej kladivo, pilku, hřebíky

čárku nepíšeme

- když jsou jeho složky spojeny spojkami **a, i, ani, nebo, či** s významem **slučovacím**
- v ustálených spojeních (před pěti šesti léty, ve dne v noci, dva tři lidé)
- v přívlastku postupně rozvíjejícím (univerzální biologické prostředky, tamní městský úřad)
- v datech (V Opavě 2. února 2004, Brno 4. 5. 2002)

Ad 2. *čárka v souvětí odděluje*

- -všechny věty kromě případů, kdy jsou věty souřadně spojeny pomocí spojek **a, i, ani, nebo, či** s významem **slučovacím**
- -věty vložené do řídící věty, a to z obou stran, např. Muže, který přecházel silnici mimo přechod, zastavili strážníci.
- -vedlejší větu mezi dvěma hlavními větami , např. Mistr pracoval od šesti, ale když jsem se kolem jeho dílny vracel večer domů, ještě se tam svítilo. Vzali jsme tolik knih, co jsme mohli unést, a šli jsme nahoru.

Ad 3. *čárka oddělující volně připojené výrazy*

1. výraz, který tvoří se členem předcházejícím volné přístavkové spojení, a to

- při označení stejné skutečnosti, např. Maminka, chudák, zůstala na vše sama. Bedřich Smetana, zakladatel české národní hudby, pochází z Litomyšle.
- při výčtu toho, co předcházející člen označuje souhrnně, např. Měl tam tři děti, Jendu, Mařenku a Toníčka.

- při shrnutí toho, co bylo v předcházejícím členu vypočteno, např. Vagony jsou určeny k přepravě uhlí, rudy, písku, zkrátka substrátu.
- část celku označeného předcházejícím členem, která je uvedena jako příklad, např. Ve vodách, zejména v moři, se vyskytují miliony živočichů.

2. osamostatněná část výpovědi, např. Plevel, ten se nedá vyhubit.
3. vokativ, např. Chci ti, chlapče, o všem vyprávět.
4. volný přívlastek, např. Tato práce, vydaná ještě v Praze,je dnes nekoupitelná.
5. citoslovce, např. Ó, jsem udiven.

Některé členy je možné, ne však nutné čárkou oddělit, jde-li o výrazy doplňující informaci, např.

- vsuvku, např. Dej mi (,) prosím (,) vědět
- doplněk vyjádřený přechodníkem, např. Rozloučiv se doma s přáteli (,) vydal se na cestu.
- doplněk vyjádřený příčestím či jmenným tvarem adjektiva, např. Požehnáním přátel provázena (,) vydala se na cestu.

11.3 Středník

Stojí svou platností mezi čárkou a tečkou, proto se využívá, chceme-li naznačit různé obsahové souvislosti mezi částmi výpovědi,

- např. mezi souřadně spojenými výrazy při výčtu – Do západoslovanských jazyků patří: čeština, slovenština, horní a dolní lužičtina, polština; vymřelá polabština a pomořanština
- při oddělování nevětných celků, např. slovesa dělíme na:

1. dokonavá, např. přijít;
2. nedokonavá, např. jít;
3. obouvidová, např. věnovat.

Po středníku vždy bude následovat malé písmeno.

11.4 Otazník

Je vyjádřením otázky, píše se tedy

- na konci tázacích výpovědí, např. Kam míříte?
- uvnitř věty v závorce, pak naznačuje pochybnost výrazu, např. Mluví o věčných (?) mravních hodnotách.

11.5 Vykřičník

Je vyjádřením výrazné zvolací povahy výpovědi, proto jej užíváme

- na konci zvolacích výpovědí nevětných, např. Hej! – Pomoc!
- na konci vět rozkazovacích, přacích, např. Mlč! Na shledanou!
- na konci oznamovacích vět s výrazným zvolacím rázem, např. Je to opravdu krásné!
- v závorce uvnitř věty vyjadřuje nesouhlas, údiv, např. Síla ženy se rovná asi polovině (!) síly muže.

11.6 Dvojtečka

Uvozuje část textu, která svým obsahem z předcházející části vyplývá, nebo ji doplňuje. Píšeme ji

- mezi uvozovací větou a přímou řečí, např. Řekl tiše: „ Miluji tě.“
- při uvození citátu
- při uvození výčtu
- na formulářích mezi předtiskem a vlastním údajem, např. Jméno: Příjmení:

11.7 Uvozovky

Do uvozovek vkládáme text, který chceme od ostatního odlišit

- přímou řeč
- doslovné citáty
- názvy knih, skladeb, filmů atp. z důvodu zajištění jejich zřetelnosti
- výrazy, od nichž se autor distancuje
- výrazy, jejichž užití je jiné než obvyklé, např. při ironii, např. Znám jeho„ nezištnost“.

Vzhledem k jiným členicím znaménkům se uvozovky nacházejí vně těchto znamének., např. Zeptal se ho: „ Tys mě nepoznal?“

11.8 Pomlčka

Naznačuje větší přestávku v textu nebo výrazně odděluje části projevu. Píše se

- místo čárky
- má-li naznačit, že výpověď není ukončena, např. Dej mi pokoj, ty –
- při osamostatněné části výpovědi
- v souvětích souřadných na místo spojky, např. Slova povzbuzují – příklady táhnou
- v heslech, např. Kniha – přítel člověka

11.9 Závorky

Do závorek se dávají větné i nevětné výpovědi, které jsou vloženy volně nebo nejsou součástí základního projevu. V hranatých závorkách zde uvádíme záznam fonetické transkripce, výslovnosti.

SAMOSTATNÝ ÚKOL

Doplňte čárky ve větách jednoduchých:

Výrobky pohybující se na dopravním pásu přerušují světelný paprsek. Výrobky této sklárny známé po celém světě přinášejí stálý zisk. Tyto noviny vycházející od roku 1990 mají dobrou úroveň. Knihy vydané před rokem 1950 knihovna domů nepůjčuje. Inženýr Novák nedávno ještě náš spolupracovník odjel do Afriky. Nejvíce postižené části hor tj. zejména severní svahy musí být co nejdříve osázeny odolnými dřevinami. Výrobky dovezené po 1. lednu budou již podléhat nové dani. Jadran to byla vždycky moje velká láska. Spalovací motory tedy především zážehové a vznětové budou ještě dlouho kralovat v automobilovém průmyslu.

KONTROLNÍ OTÁZKA Č. 21

Doplňte čárky v souvětích:

Ti kteří navštívili Prahu jistě znají Karlův most. Firma Holan jejíž inzeráty se v tomto týdnu objevily v novinách a v televizi si počíná velmi dobře. Říká se že zvířata mají své rozmary a je to pravda. Pokaždé když sjíždíme psovi po zádech abychom ho dostali do sedu opakujeme slovo „sedni“. Večer jsme byli na představení které se nás velmi nadchlo a pak jsme se hned rozešli domů. Vím že byl Petr delší dobu nemocen a že nechodil do školy ale myslím si že už dávno mohl učivo dohnat. Opatřili si falešné doklady a teď tu žijí nedá se předvídat co zamýšlejí dál.

Pravopis členících znamének představuje co do obtížnosti nestejnorodou skupinu, přesto je vhodné využít nejen celé škály jejich možností, ale i zvládnout pravidla jejich využití. Mějme ale i na paměti, že možnost jejich variantnosti, záměny i v některých případech volby z více možností není výrazem jejich nedokonalosti, ale také jejich mnohotvárnosti.

SHRNUTÍ KAPITOLY

V této kapitole byly probrány grafické členicí prostředky věty: Tečka, čárka, středník, otazník, vykřičník, dvojtečka, uvozovky, pomlčka, závorky. Byly uvedeny zásady používání v normativně psaných textech na konkrétních příkladech.

12 PRAVOPIS VELKÝCH PÍSMEN

RYCHLÝ NÁHLED KAPITOLY

Podstata vlastních jmen. Pravidla psaní velkých písmen u vlastních jmen. Typy vlastních jmen podle pojmenované skutečnosti. Vyjádření zvláštního vztahu k osobě či věci. Pravopis velkých písmen na začátku větných celků. Pravopis velkých písmen u zkratek a značek.

CÍLE KAPITOLY

Dozvíte se

- jakými pravidly se v češtině řídí pravopis velkých písmen
- o některých vybraných otevřených problémech s rozhodováním o normativním psaní velkých písmen

Budete schopni

- normativně psát i opravovat texty v otázce velkých písmen, případně najít způsob řešení vzniklých otázek

KLÍČOVÁ SLOVA KAPITOLY

Vlastní jméno, jednoslovné a víceslovné vlastní jméno, zkratka, značka.

12.1 Podstata vlastních jmen

Specifikum vlastních jmen spočívá v tom, že substantiva či spojení slov, v nichž je substantivum základem, na rozdíl od jmen obecných odlišují určité a jednotlivé osoby, zvířata, popř. věci od jiných podobných jednotlivin, že jednoznačně identifikují označený jev. Tato specifikující funkce způsobuje, že vlastní jména v naprosté většině nemění tvar podle čísla (je buď v singuláru či plurálu). Pokud jedno jméno k identifikaci nestačí, užije se spojení několika vlastních jmen či se připojují rozlišující určení, např. Karel Čapek, Nový Jičín.

Podle významu a z něho vyplývajícího způsobu psaní dělíme vlastní jména na dvě skupiny:

1. Vlastní jména, která obecný význam v češtině buď žádný nemají a označený jev jen identifikují, např. Jiří, nebo s nimi nějaký význam spojen je, ale ten přesné identifikaci výrazně nepomáhá, např. Truhlář, popř. označenému jevu neodpovídá vůbec, např. Praděd – označení pro horu. V těchto jménech píšeme velké písmeno **vždy.**
2. Pojmenování tvořené slovy s obecným významem, která jsou použita k označení jediného určitého jevu, tedy jako jméno vlastní. V některých případech tak je odlišena či zdůrazněna jedinečnost, např. Městský úřad v Rokycanech, Chrám sv. Víta, Pražský hrad.

12.2 Pravidla o psaní velkých písmen u vlastních jmen

Vzhledem k složitosti pravopisu vlastních jmen, do nichž, jak jsme naznačili výše, proniká nutnost i znalosti věcných či kontextových souvislostí, je vhodné uvědomit si ta základní pravidla, která zobecňují přístup při řešení pravopisu jednotlivých skupin vlastních jmen:

1. V jednoslovných vlastních jménech píšeme počáteční písmeno velké, např. Jan.
2. V souslovných vlastních jménech se píše velké počáteční písmeno v zásadě v prvním slově, např. Středozemní moře, pokud je tu ale součástí sousloví vlastní jméno, píše se i ono velkým písmenem, např. Ledeč nad Sázavou, Bílá Lhota.
3. V souslovných vlastních jménech užívaných pro osídlená místa, píšou se velkým písmenem všechna slova kromě předložek, např. Nové Město na Moravě.
4. Stojí-li na začátku souslovného pojmenování obecné jméno druhové, píše se písmenem malým, velkým písmenem píšeme až jméno rozlišující, např. ulice Příkrá. Začíná-li takové bližší určení předložkou, píše se velkým písmenem jak předložka, tak první slovo následující, např. ulice Ke Schodům.

Protože ne každý uživatel zná oficiální název např. organizace, akce apod., musíme tu počítat s určitým kolísáním.

12.3 Typy vlastních jmen podle pojmenované skutečnosti

1. Jména živých bytostí:

- označení jednotlivců, např. Petr, Novák, Panna orleánská, Ladislav Pohrobek, Svatý otec (papež), Mnich sázavský, Mistr vyšebrodský
- příslušníci rodů, např. Přemyslovci, Habsburkové
- příslušníci národů a kmenů, např. Lužičtí Srbové, Moravský Slovák
- obyvatelé místa nazývaného vlastním jménem – Evropan, Marťan x pozemšťan
- náboženské postavy, např. Bůh, Duch svatý, svatá Trojice, Zeus

- zvířata, např. Punťa, Šemík

2. Jména hvězdářská a zeměpisná

- vesmírná tělesa – Země, Slunce, souhvězdí Panny
- **s**větadíly, země, krajiny apod**.** – Jižní Amerika, Blízký východ, Latinská Amerika, Bílá Rus
- ostrovy, hory, nížiny apod. např. Svatá Helena, Hrubý Jeseník, Polabská nížina
- vodstva, moře, řeky, např. Severní ledový oceán, řeka Svatého Vavřince
- obce, městské čtvrti, sídliště, např. Nové Město nad Metují, Malá Strana; sídliště se píše s velkým písmenem, pokud je součástí názvu – Sídliště Míru x sídliště Hrabůvka
- ulice, náměstí a jiná prostranství, např. ulice Pod Bílým kamenem, náměstí Míru, třída 1. máje
- stavby, např. Křivoklát, Sázavský klášter, kaple Betlémská, Palác kultury
- jedinečné přírodní jevy, např. Boubínský prales

3. Jména institucí, organizací, států apod.

- mezinárodní organizace, např. Rada bezpečnosti Organizace spojených národů, Severoatlantická aliance
- státy a správní oblasti, např. Společenství nezávislých států, Černá Hora
- zastupitelské sbory a orgány, např. Ministerstvo financí ČR, Obecní úřad v Bělotíně, Poslanecká sněmovna
- **s**polečenské organizace, např. Konfederace politických vězňů
- vědeckovýzkumné, vzdělávací, kulturní a tělovýchovné instituce, např.Janáčkova akademie múzických umění, Filozoficko-přírodovědecká fakulta Slezské univerzity, Základní škola v Bělotíně
- výrobní organizace, obchod, služby, např. Živnostenská banka, Dům módy
- zdravotnické organizace, např. Fakultní nemocnice Bulovka

4. Jména dokumentů, děl umění, výrobků

- Dekret kutnohorský, Babička, Bible kralická, Naše řeč, Škoda Favorit x máme škodovku, sýr Hermelín x chlebíček s hermelínem

5. Označení významných událostí, akcí, památných dnů, vyznamenání

- Pražské povstání, Den lidských práv, První máj, Vánoce, Řád bílého lva

12.4 Vyjádření zvláštního vztahu k osobě či věci

Velké písmeno píšeme jako

1. výraz úcty

- v dopisech
- v tradičních titulech, např. Excelence, Mistře

2. jako výraz zdůraznění, např. matka Vlast

12.5 Pravopis velkých písmen na začátku větných celků

Velké písmeno píšeme:

1. na začátku větného celku, nadpisu, záhlaví, adres
2. na začátku přímé řeči, uvedeného citátu, hesla, např. Kozina prohlásil: „Nebudeme otroky!“
3. na začátku výčtu po dvojtečce, obsahuje-li alespoň jeden větný celek začínající velkým písmenem

12.6 Pravopis velkých písmen u zkratek a značek

Zkratky, které vznikly zkrácením názvů psaných s velkým písmenem, se píšou s počátečním písmenem velkým, např. A. (Adam), Ant., K. Vary.

Závaznou podobu mají zkratky akademických titulů, např. MUDr., PhDr., Mgr.

Jako značky se píšou iniciálové zkratky, např. ČR, OSN

KONTROLNÍ OTÁZKA Č. 22

Písmena v závorkách nahrazujte malými nebo velkými písmeny:

V Praze je několik (v)ysokých škol; nejznámější z nich je (u)niverzita (k)arlova a (č)eské (v)ysoké (u)čení technické. K (v)ánocům a (v)elikonocům si příbuzní a přátelé posílají blahopřání. Řeka Odra pramení v (o)derských (v)rších a protéká (m)oravskou (b)ránou. Historické jádro Prahy tvoří na levém (v)ltavském břehu (m)alá (s)trana a (h)radčany a na pravém břehu (s)taré (m)ěsto a (n)ové (m)ěsto. Slavnostní koncert (č)eské (f)ilharmonie se koná ve (s)metanově (s)íni (o)becního (d)omu v Praze. Na (z)ápad od naší republiky je (s)polková (r)epublika (n)ěmecko. Žádost jsme poslali na ředitelství (g)ymnázia J. Škody v Přerově. Slavnostní oběd se uskuteční v (h)ostinci (n)a (r)ychtě. Kolem (j)upitera obíhá devět (m)ěsíců. Na (j)ižní (m)oravě se daří pěstování vinné révy. Od (a)friky je (e)vropská pevnina oddělena (s)tředozemním (m)ořem.

SAMOSTATNÝ ÚKOL

Opravte pravopis v následujících spojeních:

vlajka spojených států amerických, památník národního písemnictví, automobily značky škoda, most vítězství, náměstí krále jiřího, východní evropa, poloostrov malá asie, souhvězdí velký vůz, pec pod sněžkou, panna orleánská, kostel stětí sv. jana křtitele, hotel u dvou zlatých medvědů, úřad vlády české republiky, minerální voda mattoni, boží hod vánoční, ústav bohemistiky a knihovnictví filozoficko-přírodovědecké fakulty slezské univerzity

SHRNUTÍ KAPITOLY

Pravopis velkých písmen představuje náročnou a v podstatě nikdy neustálenou problematiku vzhledem k velké proměnlivosti společenského vývoje, v jehož důsledku se tak rychle mění politické, kulturní, výrobní a další společenské vztahy, že je zapotřebí soustavné pozornosti jejich pojmenováním i změnám. Není tedy pro uživatele neužitečné nespoléhat v tomto ohledu jen na Pravidla, ale i zaznamenávat si tato pojmenování pro příští využití.

13 PSANÍ A VÝSLOVNOST SLOV PŘEJATÝCH

RYCHLÝ NÁHLED KAPITOLY

Pravopis a výslovnost slov přejatých, obecných a vlastních.

CÍLE KAPITOLY

Dozvíte se

- jakými pravidly se v češtině řídí pravopis a výslovnost slov přejatých
- variantnosti podob psaní a výslovnosti slov přejatých
- tzv. Dodatcích Pravidel českého pravopisu

Budete schopni

- normativně psát i opravovat texty a využívat zásad výslovnosti slov přejatých

KLÍČOVÁ SLOVA KAPITOLY

přejaté slovo, slovo zdomácnělé, slovo citátové, původní pravopis, přejaté slovo obecné, přejaté slovo vlastní.

13.1 Pravopis a výslovnost slov přejatých

O pravopisu i výslovnosti slov přejatých rozhoduje především míra jejich zdomácnění a rozšíření v češtině, **rozdíl** je také mezi převzetím **slov obecných a vlastních.** Slova řídká, úzce odborná se píšou pravopisem původního jazyka, slova zdomácnělá podle zásad českého pravopisu, jejich způsob psaní odpovídá zpravidla české spisovné výslovnosti s některými odchylkami.

13.2 Pravopis a výslovnost přejatých slov obecných

Výslovnost a pravopis přejatých slov je ovlivněna rozdíly soustavy fonémů i jejich výslovnosti v obou jazycích – čeština přizpůsobuje slova cizího původu jazykovýmzvyklostem češtiny – nestejně.

- Rozlišujme slova **citátová** (pravopis původní zachován, výslovnost v češtině je bližší výslovnosti jazyka původního) a **přejatá** (pravopis přizpůsoben češtině, snaha nahradit zvuky původního jazyka zvuky českými

- **Samohlásky ve slovech přejatých**

1. při styku dvou vokálů v různoslabičných spojeních na morfematickém švu – s rázem i bez rázu, např.[ne?estetický // ne⌣estetický]
2. při styku dvou vokálů uvnitř slov mimo morfematický šev bez rázu, např. [ideál, reakce]
3. ve spojení dvou vokálů v jedné slabice bez rázu, jako dvojhláska, např. [restaurace]
4. ve spojení vokálů + **i** zachováme pravopis, např. laik, detail, vyslovujeme vokál + j, např. [lajk, detajl]
5. ve spojení **i** + vokálů na začátku slova zachováme pravopis, např. iont,ionosféra, vyslovujeme j + vokál, např. [jont,jonosféra]
6. spojení **i** + vokálů uvnitř slov přejatých zachováme v pravopisu, např.
7. stadion, vyslovujeme však s vloženým j, např. [studijum, stadijon // stadijón]
8. spojení dvou vokálů jiných typů zachováváme v pravopisu i ve výslovnosti, např. aero, chaos, meandr, koala, kánoe [aero, xaos, meandr̥, koala, kánoe]

- **Výslovnost a pravopis kvantity samohlásek slov přejatých**

1. pravopis samohlásek přejatých slov dlouhý, výslovnost samohlásek dlouhá

- v základech slov, např. árie, estráda, rádio [?árije, ?estráda, rádijo]
- v zakončení slov, např. filé, kandidát, startér, angažmá, kariéra, disciplína [filé, kandidát, startér, ?angažmá, karijéra, disciplína]

2. pravopis samohlásek krátký, délka vokálů ve výslovnosti kolísá, např. inventura, armatura, kultura, bronchitida, tribuna [?inventura // ?inventúra, ?armatura // ?armatúra, kultura // kultúra, bronxitida // broxitída, tribuna // tribúna]
3. pravopis samohlásek co do délky kolísá, výslovnost samohlásek kolísá, např. acetylén // acetylen, archív // archiv, drogérie // drogerie, balkón // balkon [?acetilén// ?acetilen, ?arxíf // ?arxif, drogérije // drogerije, balkón // balkon]
4. pravopis samohlásek krátký, výslovnost krátká,např. pedagog, sarkom, teorie [pedagok, sarkom, teorije]

- **Výslovnost souhlásek slov přejatých**

Souhlásky v přejatých slovech podléhají asimilačním změnám podobně jako ve slovech domácích, např. fotbal [fodbal] pedagog seděl [pedagok seďel]

- **Souhlásky *s* a *z***

1. ve slovech přejatých, v nichž původní **s** se vždy **vyslovuje** [z], **píšeme** vedle současného **z** opětovně **s**, psaní se **z** se přitom považuje za základní, stylově neutrální, např. analýza // analysa [?analíza]
2. po předponě latinského původu **kon-** se **vyslovuje** [**z**], ale **píše se** obojím způsobem **s/z**, např. konzerva // konserva [konzerva]
3. výslovnost předpon **de-, des-, dis-, dys-**

- ve shodě s psanou podobou, např. dezaktivovat, dezinfekce se vyslovuje[**z],** stejná výslovnost [**z]** je i u případů s pravopisem **s** - desaktivovat, desinfekce [dezaktivovat, dezinfekce]
- ve shodě s psanou podobou **s** se vyslovuje pouze [s], např. desant, designovat [desant, designovat]
- píšeme a vyslovujeme [**dis]** před samohláskou, např. disimilace [disimilace], před neznělými párovými souhláskami, např. diskriminace [diskriminace]
- píšeme **dis** a vyslovujeme [**diz]** před znělými párovými souhláskami, např. disharmonie [dizharmonije]
- píšeme **dis** a vyslovujeme [**dis** // **diz]** před jedinečnými souhláskami, např. disjunkce [disjuŋkce // dizjuŋkce]
- předponu řeckého původu psanou **dys** vyslovujeme před párovými neznělými souhláskami [**dis],** před znělými párovými [**diz],** např. [disfuŋkce], [dizbúlije], před jedinečnými se považuje obojí výslovnost za normativní, např. dyslexie [disleksije // dizleksije]

4. ve slovech zakončených v 1. a 4. sg. v psané podobě na **- ns, -rs, -ls, // - nz, - rz, -lz**, vyslovujeme pouze [**s]**, v ostatních pádech vyslovujeme v obou psaných podobách [**z]**, např. kurs // kurz [kurs], impuls // impulz [?impuls], dispensu / dispenzu [dispenzu]
5. podle psané podoby vyslovujeme souhlásku [**s**] ve všech tvarech slov i odvozeninách, např. chaos - chaosu
6. výslovnost neznělého [**s]** zůstává ve shodě s psanou podobou u některých méně frekventovaných slov, např. konsonant, konsignovat [konsonant, konsignovat]
7. v příponách v psané podobě **– izmus/-ismus, - zmus/-smus, - zma/-sma**
8. vyslovujeme pouze [**z],** např. impresionizmus // impresionismus [?impresijonizmus]
9. dvojí pravopis i výslovnost si uchovává vybraná skupina slov, v jejichž původní psané podobě se psala dvě **–ss-,** př. pův. renaissance – renezance // renesance [renezance // renesance]

10. skupina **th** u slov řeckého původu se píše buď jako **t** či **th**, vyslovuje [**t],** např. antologie // anthologie [?antologije].

- **Psané *x* a jeho výslovnost**

1. před znělými souhláskami vyslovujeme [**gz]**, např. exhibice [?egzhibice]
2. před neznělými souhláskami vyslovujeme [**ks]**, např. experiment [?eksperiment]
3. na začátku slova před samohláskou vyslovujeme [**ks],** např. xerograf [kserograf]
4. v počáteční skupině **ex-**, pokud ji nepociťujeme jako předponu a následuje vokál, vyslovujeme [**gz]**, např. existovat [?egzistovat]
5. počáteční skupina **ex-**, pokud je předponou a následuje vokál, či jedinečná souhláska, se vyslovuje [**ks],** např. exministr [?eksministr̩]
6. **x** mezi samohláskami - s výjimkou případu 4. - vyslovujeme [**ks**], např. lexikum [leksikum]

- **Výslovnost k a g**

1. vyslovujeme a píšeme **k**: cikán, krobián, kytara, klot, demokracie, dekret, krém [cikán, krobiján, kitara, klot, demokracije, dekret, krém]
2. vyslovujeme a píšeme **g**: gauč, grobián, glot [gauč, grobiján, glot]
3. píšeme a vyslovujeme **k:** inkoust, plakát, akát [?iŋkoust, plakát, ?akát], ale též vyslovujeme [**g] [**?iŋkoust, plagát, ?agát]

Pozor: Tam, kde je ve slově více psaných dubletních možností, je třeba dodržet jednotný slohový příznak, např. teze/these, vízum/visum.

13.3 Pravopis a výslovnost přejatých slov vlastních

Pravopis vlastních jmen přejatých se u jmen pocházejících z jazyka, který užívá latinské abecedy, většinou řídí pravopisem původním, např. Ludwig van Beethoven, Thomas Jefferson, Ivo Andrić, Gula Andrássy, Othello.

U některých známých historických osobností se užívá jména v počeštěné podobě, např. Kryštof Kolumbus, Mikuláš Koperník.

Pravopis vlastních jmen přejatých u jmen pocházejících z jazyka, který užívá jiného písma než latinky, využívá zavedených transliteračních a transkripčních pravidel, př. Alexandr Sergejevič Puškin, Mahátma Gándhí.

Jména zeměpisná pocházející z jazyka, který užívá latinské abecedy, se píšou většinou pravopisem původním, př. Barcelona, Bordeaux, Le Havre.

Pravopis jmen zeměpisných pocházejících z jazyka, který užívá jiného písma než latinky, využívá zavedených transliteračních a transkripčních pravidel, např. Astrachaň, Írán,

Peking. U jistého počtu zeměpisných jmen se užívá vžitá počeštěná podoba, př. Bělehrad, Ženeva, Záhřeb, Drážďany.

Výslovnost vlastních jmen přejatých uplatňuje zásady výslovnosti pro přejatá jména obecná, např. v otázce přízvuku, včetně náhrady hlásek, které nejsou v inventáři češtiny, českými, př. anglická obouretná souhláska **w** českou retozubnou **v**, např. Wain [*vejn*], španělské **c** českou sykavkou **s,** př. Cento [sento], německá neurčitá samohláska nahrazována českou **e,** př. Schopenhauer [šopenhaur // šopenhauer].

Kolísání ve výslovnosti francouzských jmen zakončených na **o** a **e :** Jde o typ jmen Becaud, Rimbaud, Clemenceau [beko, rembo, klemansó].

Řada jmen vlastních má v češtině tradici výslovnosti, např. Oslo, Bruggy, Dallas – [oslo (pův.výslovnost uslu)], [brugi (pův. výslovnost brichet)], [dalas (pův. výslovnost dales)], u některých slov se počešťují jen části, např. Strinberg [strinberk (pův. výslovnost strinberj)], od původní německé výslovnosti se odlišuje česká výslovnost **v** např. Basedow, Gutzkow [bazedof, guckof (pův. výslovnost bázedo, gucko)].

Výslovnost vlastních jmen je potřebné řešit v návaznosti na přepis a výslovnost jednotlivých jazyků.

KONTROLNÍ OTÁZKA Č. 23

Podtrhněte spisovnou podobu přejatých slov a vyslovte ve všech variantách:

dijář // diař //diář, hyena // hijena // hiena , individualní // individuální, analýsa // analyza // analýza // analysa, disident // dizident, desinfekce // dezinfekce, tuberkulosa // tuberkuloza // tuberkulóza, revize // revise, konkurs // konkurz, charisma // charizma, organizmus // organismus, disonance // dizonance, skrumáž // skrumáš // skrumaž, režisér // režizér // režiser // režizer, vitrina // vitrína, brožůrka // brožurka // brožúrka, masiv // masív, leukémie // leukemie, auditorium // auditórium, harmonie // harmónie, ortoped // ortopéd // orthoped // orthopéd, myom // miom, filológ // filolog, mahagonový // mahagónový , tese // teze // these // theze, pelerína // pelerina // pelerýna, disharmonie // dizharmonie // dyzharmonie, margarín // margarin, režisér // režizer // režiser // režizér, vyrtuos // vyrtuóz // virtuoz // virtuóz // virtuos na housle, varyanta // varianta // varijanta, tématický // thématický // tematickí // thematický // tematický úkol, linie // línije // lýnie // línie // linye

SAMOSTATNÝ ÚKOL

Přečtěte a vysvětlete význam:

ad absurdum, doktor honoris causa, in memoriam, pro forma, pro futuro, persona grata, terminus technicus, curriculum vitae, status quo

SHRNUTÍ KAPITOLY

Potřeba znalosti pravidel pravopisu a výslovnosti slov přejatých v současnosti v důsledku jejich masového přílivu v procesu informační společenské exploze bude stále stoupat. Přitom nepůjde jen o jazyky nám nejbližší, např. evropské,ale v procesu globalizace se kontext češtiny stává celosvětový. Přitom platí,že v každém jazyce je jiný způsob, jak se i třeba stejně napsané jméno čte. Stanovit obecně platná a závazná pravidla pro výslovnost cizích vlastních jmen ze všech jazyků je téměř nemožné. Vítanou pomůckou proto je příručka Výslovnost spisovné češtiny z r. 1978, která podává tyto zásady u nás v nejrozšířenější podobě.

ODPOVĚDI

1. Kotrolní otázka č. 1

Výklad zaměřte na možnosti substituce a distribuce modře podložených vokálů: *vina – vína, dal – dál, píle – pile, soli – solí, řad – řád, vrány – vraný, kára – kárá, sílí – sili, bál – bal.*

2. Kontrolní otázka č.2

- Fonetika: nauka o funkci hlásek (fonů) v mluvené řeči; fonologie: odlišuje distinktivní funkce zvuku, fonémů (nejmenších zvukových jednotek stavby jazyka schopných rozlišit význam), jejich změny a varianty (alofony), a to z hlediska významu celku.
- Hláska – zvukový projev, záměna variant nemá vliv na význam; foném: může být vyjádřen i větším množstvím alofonů (variant, hlásek) – záměna fonému však vede ke změně výzanmu.
- Zásady fonetické transkripce najdete také v 8. kapitole této opory (v části 8.31)

3. Kontrolní otázka č.3

V textu je třeba hodnotit užití žlutě podložených liter (při záměně fonémů, popř. i koncovek, s využitím redundance, přesmyček, kódovaní a využitím šifrovacích symbolů apod.); a to:

1. paronymicky: **N**OTY! (boty); **K**OSA. (rosa), **V**EPŘEM? (pepřem), **T**RÁVA ŽERE **K**RÁVU. (kráva... trávu), Vy**p**lašuji p**r** něm **š**átrání (Vyhlašuji po něm pátrání), **Č**ENICH! (ženich), **R**OHY (nohy), **V**ÝRY? (sýry), **H**LASY (vlasy)
2. zkomolené tvary (s nápodobou tvarů obecné češtiny): Gdo muk f aloutrijách žabrání? (Kdo mu v alotriích zabrání?), Kláda sedum za vinu (kalde se mu...), žere misku zločinu (že je mistr zločinu)

3. neobvyklý typ kódování nebo symbolová redundance: 5ádn7 trest$ (žádný trest), osto3est (ostošest).

4. Kontrolní otázka č. 4

Nepřízvučná slova jsou žlutě podložena. Po jednoslabičné předložce přízvuk nebývá (ale někdy se ho také užije!). Pokud po předložce nenásleduje hlavní slovní přízvuk, objevuje se (někdy!) ve slově přízvuk vedlejší (označen červenou čárkou: ,):

mylný názor, v lese, pracoval jsem, učil se, uvědomit si, z domova, ve škole (neplatí vždy!)*, odpovíš mi, prý odešel, ulom mi, sestra Helena, sestřenice, dále než do O,stravy* (neplatí vždy!)*, počet se zvýší, ať mi poděkuje, jestli odejdeš, umyj si ruce, byl bych býval usiloval.*

5. Kontrolní otázka č. 5

líbilo ***se vám****, kdo* ***mu*** *věří, to* ***je*** *ale, bez pomoci maminky* ***bych to*** *nedokázal,* ***to*** *prohlášení, chceš* ***to*** *dokázat,* ***a*** *to* ***je*** *všechno,* ***co*** *veškeré, kdy* ***jste se*** *rozhodli, nezapomeň* ***si*** *napsat,* ***a*** *to* ***bych*** *nikdy nesvedl, v našem domě* ***je, stůj*** *noho, kdy* ***se ti to s****talo, dokud* ***to*** *bylo bílé* ***nic****,* ***a*** *na závěr, pozůstatky* ***jsou****,* ***co*** *všechny* ***ty*** *potíže, jak* ***mi*** *vysvětlíš, čím* ***je*** *zralejší,* ***to*** *všechno* ***se*** *mihlo,* ***a*** *vrhlo* ***se*** *přímo na něho, domek* ***měl*** *střechu, prudce* ***se*** *obrátil,* ***neb*** *tolik* ***to*** *stojí, dá* ***se říct****, ulom* ***mu****, přjel* ***by****, leč* ***měl*** *hlad.*

6. Kontrolní otázka č. 6

Pro účely aktuálního (kontextového) členění se v každé větě rozlišují **téma** (T) a **réma** (R), případně tzv. **tranzit** (přechod), který téma s rématem spojuje a bývá zpravidla vyjádřen slovesným výrazem.

Téma je kontextově zapojené a vyjadřuje skutečnosti, které jsou známé (např. z předchozího textu, „o čem se mluví“).

Réma (někdy jádro výpovědi, ohnisko – ne ale vždy se dají tato pojmenování ztotožnit!) vyjadřuje nové skutečnosti, kontextově nezapojeno. Réma poznáme podle toho, že je možné se na něj zeptat („co se o tom říká?“).

Příklad:

Petr (T) viděl **Pavla** (R). – **Koho** viděl Petr?

Pavla (T) viděl **Petr** (R). – **Kdo** viděl Pavla?

Diatéma bývá někdy určováno zvlášť od vlastního tématu. Mluvíme o něm v případech, kdy je téma sice kontextově zapojeno, ovšem je rozvité, a tedy přináší nové informace.

Příklad:

Autor zde publikuje svou novou **báseň**. V **lyrickém obraze podzimní přírody** nechává promlouvat …

Ve výjimečných případech se východisko a jádro výpovědi nemusí s tématem a rématem krýt.

Východisko: od jaké informace vycházíme...

Jádro: k jakému sdělení se chceme dostat...

Příklad:

Trojku dostala **Maruška**. *Někdo* by **jí** to snad mohl závidět. - výraz **jí** je kontextově zapojen, ale téma *někdo* je v komunikaci nové a neznámé (proto mluvčí použil i neurčité zájmeno).

(srov.: *Příruční mluvnice češtiny*)

7. Kontrolní otázka č.7

Jan, *dosud*, *bezstarostný*, *úsvitu*, *vzcházející*, *oslnivé* (slabikotvorné *r*, *l* tu nahrazuje vokál; také druhá slabika je otevřená), *poslouchal*, *úsměv* (spíše se tu zachovává *s* jako prétura slabiky *směv;* kvůli stavbě slova a významu), *moci*, *snům*, *lze* (*l* tvoří pobočnou slabiku), *závratnou* (*zá-vra-**t**nou* nebo *zá-vra**t**-nou*), *pryč*, *smutná* (*smu-**t**ná* nebo *smu**t**-ná*), *podzim*, *hodnostáři* (*ho-**dno**-**stá**-ři* nebo ***hod**-**nos**-tá-ři*), *kapky* (spíše se tu zachovává *p* jako kóda slabiky *kap;* kvůli stavbě slova a významu), *odpočítávají*, *strhl* (slabikotvorné *r*, *l* tu nahrazuje vokál; obě slabiky jsou otevřené). U každé slabiky odlište préturu (onset, iniciálu), nukleus a kodu (pokud jsou tyto jevy ve slabice zastoupeny).

Klíč k dešifrování významu barevného podložení:

Modře: slabika zavřená

Zeleně: slabika otevřená

Růžově: základ slabiky může zahrnout kodu, ale také nemusí

Žlutě: sporný konsonat/ sporná skupina konsonantů (lze ji připojit k předchozí slabice jako kodu, nebo je tato skupina již préturou další slabiky)

Šedě: diftong; obvykle je pro svou tónovou strukturu chápán jako součást otevřené slabiky (srov. u Krčmové: 2009); z hlediska vývojového je ale někdy popisován jako součást slabiky zavřené; a to pro přechodový charakter glidy *w* (***ou**, **au**, **eu***) nebo *j* (***ej**, **aj***), které tu mohou být chápány jako kody).

Barevné odlišení: slabikotvorná souhláska... sylabotonická souhláska není základem slabiky...

a)
Jel strýc Kudrna tryskem do Brna,
brzda u vozu byla chatrná.
Jeho kůň vraný dostal strach z vrány,
strýček Kudrna vrazil do brány.
Brečí Kudrna, brečí u Brna,
brečí, že byla brzda chatrná.

b)
Měl zlatou korunu
na vršíčku hlavy,
vtom kůň kopl do drnu
a hop! do Vltavy.
(P. Šrut)

8. Kontrolní otázka č. 8

rvát, **r**žát, **l**hát, **m**zda, **L**henice, **l**hůta, **r**ty, **l**že, *j*de, *j*méno, *s*to, ved*l*, sed*l*, před*l*, brat*r*, *pst*ruh.

- nepůvodní slabičné *l* je ve slovech ved*l*, sed*l*, před*l*, brat*r*
- nejde vždy o sonory; jiný původ určíme u hlásek *j* (klouzavá) a *s*: *j*de, *j*méno, *s*to, *pst*ruh.
- původní pobočnou slabiku zde vyznačujeme tučně, případy nepůvodní nebo jiné kursivou.

9. Kontrolní otázka č.9

Kdepaks byl↑, Martínku→? někdy ↓

Za humnama→, tatínku↓.

Cos tam dělal↑, Martínku→? někdy ↓

Pásl ovce→, tatínku↓.

Kde je máš↑, Martínku→? někdy ↓

Prodal jsem je→, tatínku.↓

Cos dostal↑, Martínku→? někdy ↓

Čtyři groše→, tatínku↓.

10. Kontrolní otázka č.10

laň – dlaň – přidání souhlásky d:

vlak – vak - ubrání hlásky *l*

ples – slep – odlišení *p* a *s*

11. Kontrolní otázka č. 11

ň, r, p, dž, l

12. Kontrolní otázka č.12

např. k otázce d): zanedbání výslovnostních rysů obvykle.

- bývá zřetelné v řeči cizince málo znalého jazyka
- může to vést až k nedorozumění

13. Kontrolní otázka č.13

[ňegdo, ɾpa, vi:skum, ʔaɱfitea:tɾ, dvi:ř·ka, ʒuŋgle, mňeki: xle:p, sʔostravi, tɾhat ʔaŋgrešt, ʔaŋglicki ʔumi: leʒgdo]

x..... neznělé ch

γ..... znělé ch

ř*..... znělé ř

ř°..... neznělé ř

14. Kontrolní otázka č.14

i = úzké (užší) i, *y* = široké y (jen při záznamu oblastní či nářeční výslovnosti); i = dlouhé ú, *ů* = jen grafém (litera; v transkripci se vždy přepisuje jako ú), ráz = *ʔ*

15. Kontrolní otázka č. 15

a) [ř*ek, př°ešel, ř*ád, tvář°, př°ilba, hř*mění, hovoř*ili, moř°ský, pobř*ežní, poř*aďí]

b) [xixotat se, xoxolouš, xitrí, xextat se, xɾpa, xuraví, xláxolit, xvíle, xmíří, abiγ bil]

16. Kontrolní otázka č. 16

[*mňesíční* /oblastně *mjesíční/, ďíťe, ňigdo, zaňiklí, vodňí, sňedení, hrďe, ňemí, podňikatel, uťišit, poťešitelní, ťíseň, otpovjeť, zaplať, leťišťe*]

17. Kontrolní otázka č.17

pětadvacet [pjet?advacet // pjet∪advacet]
byl oblečen [bil?oblečen // bil∪oblečen]
nad okem [nat?okem // nad∪okem]
černooký [černo?okí // černo∪okí]
o Americe [o?Americe // o∪Americe]

za Amálkou [za?Amálkou // za∪Amálkou]
doučit [do?učit // do∪učit]
k oboře [k?oboře]
z oka [s?oka]
máš uši [máš?uši // máš∪uši]
lov ustal [lof?ustal // lof∪ustal]
podobojí [pot?obojí // pod∪obojí]
nejudatnější [nej?udatňejší //nej?udaťňejší // nej∪udatňejší // nej∪udaťňejší]
v ústavě [f?ústavje]
zaúpět [za?úpjet // za∪úpjet]
vyudit [vi?uďit // vi∪uďit]
zaonačit [za?onačit // za∪onačit]
v ústí [f?úsťí]
s autem [s?autem]
pod oknem [pot?oknem // pod∪oknem]
a oni [?a?oňi // ?a∪oňi]
trojúhelník [troj?úhelňík // troj∪úhelňík]
do ucha [do?uxa // do∪uxa]
neúspěšná [ne?úspješná // ne∪úspješná]
o Otovi [?o?Otovi // ?o∪Otovi]
do Olomouce [do?Olomouce // do∪Olomouce]
neosobní [ne?osobňí // ne∪osobňí]
ostrý [?ostrí]
dvě oči [dvje?oči // dvje∪oči]
za alejí [za?alejí // za∪alejí]

18. Kontrolní otázka č. 18

Nápadně zívá, nikdo se neozývá, vydří kožešina, nepovykuj ve Vimperku, nezvykej si na závin, na svatbě je zvykem výskat, navíjet lano, přežvýkavec, navinulá chuť, Vyškov, vývin, sýček, sýpka, zesinal, siláž, beztvará síra, houby syrovinky, syřidlo, mohutné pylony, pinie, pitvořit se, nadutá pýcha, slepýš není had, domýšlivec, pyžamo, nezapírej, klopýtl, mytologie, mykaná příze, mýdélko, Vysoké Mýto, milíře, rozdmýchat, nachomýtl se, Litomyšl, myrha, mimóza, v Mykénách, míza, Lysá nad Labem, na Olympu, lýtko, lysina, lilie, býkovec, Libye, odbyt zboží, neobyčejně zbit, vybyla mi trocha rybízu, nemoc zvaná úbytě, zástupy se sbíhaly, býložravci přežvykovali, chlapci a dívky závodili.

Zapisoval si do deníku každodenní zážitky. Děti měly všude průlezy, kůly, pytle písku. Tamější lidé, ač novému učiteli neporozuměli, byli toho domnění, že vše je v pořádku. Už jste si přečetli Raisovy Zapadlé vlastence a slyšeli Dvořákovy symfonie? V kursu se vedli diskuze o výhodách nové výroby. Tisíce balónků vypustily reklamní agentury, aby získaly pozornost na nový výrobek.

19. Kontrolní otázka č. 19

leccos [leccos // lecos]
dobříšští [dobříšťí // dobříšťí]

babiččin [babiččin // babičin]
vonný [vonní // voní]
tišší [ťišší // ťiší]
měkký [mňekí]
oddálit [[?oddálit]
od tepla [?ot tepla]
půlletý [púlletí]
bez závisti [bez závisťi]
nad domem [nad domem]
za Annu [za?Annu // za?Anu // za∪Annu // za∪Anu]
s sebou [s sebou]
s Alenou [s?Alenou]
racci [racci]
koš šípků [koš šípkú]
za Apolenou [za?Apolenou // za∪Apolenou]
vyústit [vi?úsťit // vi∪úsťit]
neoblomný [ne?oblomní // ne∪oblomní]
od dýmu [?od dímu]
tetiččin [teťiččin // teťičin]
poddůstojník [poddústojňík]
v okně [f?okňe]
dvaadvacet [dva?advacet // dva∪advacet]
ašští [?ašťí // ?ašťí]
lotyšští [lotišťí // lotišťí]
rovnoramenný [rovnoramenní // rovnoramení]
křeččí [kr̆eččí]
rozzlobit [rozzlobit // rozlobit]
neoddat [ne?oddat // ne∪oddat // ne?odat // ne∪odat]
do oka [do?oka // do∪oka]
u ohrady [?u?ohradi //?u∪ohradi]
nad dolem [nad dolem]
vyústit [vi?úsťit // vi∪úsťit]

20. Kontrolní otázka č.20

bezúhonný, s pytli písku, tamější lidé, sběhly se davy lidí, zprvu zlézali skály způsobem přímého výstupu, pak se zúčastnili skupinového útoku celé stěny, pro mne to byla bezúspěšná léčebná kúra, sbít prkna, zválel trávu, zhlédl výstavu, zbrousit celý kraj, strnulý pohled , vysoké vodní víry, zavýskl si do kroku, zelená myrta, vonící myrha, mitra, mistral, vikev, vzpomněli památky zesnulých, na shledanou zítra, nejvýkonnější počítač, zprvu se mi smáli všichni, zpupný a vychloubačný chlapec, po celý život byl nenáviděn, vylučován, obviňován ze zrady

[bes?úhoní // bez∪úhoní // bes?úhonní // bez∪úhonní, s pitli písku, tamňejší lidé, zbjehli se davi liďí, spr̥vu zlézali skáli spúsobem p̆římého vístupu, pak se zúčastňili // zúčasťňili skupinového ?útoku celé sťeni, pro mne to bila bes?úspješná // bez∪úspješná léčebná kúra, zbít pr̥kna, zválet trávu, zhlédl̥ vístavu, zbrousit celí kraj, str̥nulí pohlet, visoké vodňí // voďňí víri, zavískl̥ si do kroku, zelená mirta, mistrál, vikef, fspomňeli památki zesnulíx,

na sxledanou // na zhledanou zítra, nejvíkonňejší počítač, spr̥vu se mi smáli fšixňi, spupní ?a vixloubační xlapec, po celí živod bil nenáviďen, vilučován, ?obviňován ze zradi]

21. Kontrolní otázka č.21

Ti, kteří navštívili Prahu, jistě znají Karlův most. Firma Holan, jejíž inzeráty se v tomto týdnu objevily v novinách a v televizi, si počíná velmi dobře. Říká se, že zvířata mají své rozmary, a je to pravda. Pokaždé, když sjíždíme psovi po zádech, abychom ho dostali do sedu, opakujeme slovo „sedni“. Večer jsme byli na představení, které se nás velmi nadchlo, a pak jsme se hned rozešli domů. Vím, že byl Petr delší dobu nemocen a že nechodil do školy, ale myslím si, že už dávno mohl učivo dohnat. Opatřili si falešné doklady, a teď tu žijí, nedá se předvídat, co zamýšlejí dál.

22. Kontrolní otázka č.22

V Praze je několik vysokých škol; nejznámější z nich je Univerzita Karlova a České vysoké učení technické. K Vánocům a Velikonocům si příbuzní a přátelé posílají blahopřání. Řeka Odra pramení v Oderských vrších a protéká Moravskou bránou. Historické jádro Prahy tvoří na levém vltavském břehu Malá Strana a Hradčany a na pravém břehu Staré Město a Nové Město. Slavnostní koncert České filharmonie se koná ve Smetanově síni Obecního domu v Praze. Na západ od naší republiky je Spolková republika Německo. Žádost jsme poslali na ředitelství Gymnázia J. Škody v Přerově. Slavnostní oběd se uskuteční v hostinci Na Rychtě. Kolem Jupitera obíhá devět měsíců. Na jižní Moravě se daří pěstování vinné révy. Od Afriky je evropská pevnina oddělena Středozemním mořem.

23. Kontrolní otázka č. 23

diář, hyena, individuální, analýza // analysa, disident, desinfekce // dezinfekce, tuberkulosa // tuberkulóza, revize // revise, konkurs // konkurz, charisma // charizma, organizmus // organismus, disonance, skrumáž, režisér // režizér, vitrína, brožurka, masiv // masív, leukémie // leukemie, auditorium // auditórium, harmonie, ortoped // ortopéd, myom, filolog, mahagonový, teze // these, pelerína, disharmonie, margarín // margarin, režisér // režizér, virtuos na housle, varianta, thematický // tematický úkol, linie

SEZNAM OBRÁZKŮ

Obrázek 1: Schéma hlasivek (dle Linder, 1967).....47
Obrázek 2: Rezonanční dutiny.....50
Obrázek 3: Aktivní mluvní orgány (Hála, 1960).....52
Obrázek 4: Změny tvarů retního otvoru (Hála, 1960).....53
Obrázek 5: Fonetický popis jazyka (Hála, 1960).....53
Obrázek 6: Postavení jazyka při artikulaci (Hála, 1960).....54
Obrázek 7: Fonetické zobrazení mluvních (artikulačních) orgánů (Hála, 1960).....56

Obrázek 8: Fonetické dělení patra (Hála, 1960) 57

SEZNAM TABULEK

Tabulka 1: Přehled typů hlásek podle tvoření 58
Tabulka 2: Hellwagův vokalický trojúhelník 60
Tabulka 3: Přehledná klasifikace konsonantů 67

LITERATURA

1) Ke zvukové stránce češtiny:

Základní literatura:

KRČMOVÁ, M.: *Úvod do fonetiky a fonologie pro bohemisty*. Filozofická fakulta OU. Ostrava 2016

Doporučená literatura:

AKADEMICKÝ SLOVNÍK CIZÍCH SLOV. Praha. Academia, 1995 a další vydání. Praha: Scientia, 2002.

ENCYKLOPEDICKÝ SLOVNÍK ČEŠTINY. Karlík, Petr – Nekula, Marek – Pleskalová, Jana, (eds). 1. vyd. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2002 (ESČ)

HÁLA, Bohuslav: Fonetické obrazy hlásek českých, slovenských, francouzských, německých, ruských, polských, anglických, maďarských a španělských spolu se srovnávacím popisem výslovnosti, 1. vyd. *SPN, Praha 1960*

HÁLA, Bohuslav: *Uvedení do fonetiky češtiny na obecně fonetickém základě*. Praha: nakladatelství ČSAV, 1962

HORECKÝ, Ján: Základy jazykovedy. 1. vyd. Slovenské pedagogické nakladateľstvo, Bratislava 1978

HŮRKOVÁ, J. *Česká výslovnostní norma.* Praha: Scientia, 1995.

KOČIČKA, Pavel – BLAŽEK, Filip: Praktická typografie. 2. vyd. Brno: Computer Press, 2004, s. 118n.

LINDER, Gerhart. *Einführung in die experimentale Phonetik*. Berlin 1967

MLUVNICE ČEŠTINY I. Praha 1986

PALKOVÁ, Zdena: *Fonetika a fonologie češtiny*. Praha 1997

PLESKALOVÁ, Jana: Jan Hus a nabodeníčka. In: Čmejrková, Světla - Svobodová, Ivana (eds.). Oratio et ratio: Sborník k životnímu jubileu Jiřího Krause. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR, 2005

PŘÍRUČNÍ MLUVNICE ČEŠTINY. KARLÍK, Petr – NEKULA, Marek – RUSÍNOVÁ, Zdenka (eds.). 2., opravené vyd. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2008

TRUBETZKOY, N. S.: *Grundzüge der Phonologie, Travaux du Cercle linguistigue de Prague*. No. 7/ 1939

Doporučená literatura slouží jako doplnění literatury základní. Obsahuje jak teoretické výklady týkající se tématu, tak praktická doporučení a cvičení. Může tak být posluchačům užitečná jako zdroj informací i cvičných textů. Doporučená i povinná literatura zahrnuje další bibliografii.

Elektronické zdroje:

KRČMOVÁ, Marie. Fonetika a fonologie [online]. 2009. Dostupné z: https://is.muni.cz/do/1499/el/estud/ff/ps09/fonetika/tisk_2009/index.html (Krčmová 2009)

KULDANOVÁ, Pavlína: Zvuková stránka češtiny. Studijní opora. Ostravská univerzita, Ostrava 2013. Dostupné z http://projekty.osu.cz/svp/opory/PdF_Kuldanova_Zvukstranka.pdf (Kuldanová 2013)

Řečové technologie, databáze a moderní fonetické metody (výběr literatury):

ČERNOCKÝ, Jan – POLLÁK, Petr – SCHWARZ, Petr: *Česká řečová databáze projektu SpeeCon*. Fakulta informačních technologií VUT, Brno 2003. Dostupné z http://www.fit.vutbr.cz/research/prod/index.php.cs?id=20&notitle=1

Fonetická analýza v systému PRAAT; dostupné z http://www.fon.hum.uva.nl/praat/
PSUTKA, Josef, et al.: *Mluvíme s počítačem česky*. 1. vyd. Praha : Academia, 2006. ISBN 80-200-1309-1

Ústav Českého národního korpusu, dostupné z www.korpus.cz

2) Ke grafémice češtiny:

Základní literatura:

HŮRKOVÁ, J. *Česká výslovnostní norma.* Praha: Scientia, 1995.

Pravidla českého pravopisu. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR, nakladatelství Fortuna, 2002 – rozšířené vydání 1999 + *Dodatky*.

ŠAUR, V. *Pravidla českého pravopisu s výkladem mluvnice.* Praha: Ottovo nakladatelství, s.r.o., 2004.

Doporučená literatura:

AKADEMICKÝ SLOVNÍK CIZÍCH SLOV. Praha. Academia, 1995 a další vydání

BERMEL, N. Názory v tištěných médiích na Pravidla českého pravopisu (1991-1993). In *Setkání s češtinou.* Sborník z konference konané v Praze 6. - 7. 9. 2001. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR, 2002, s. 1 – 7 .

ČAPKA, F., SANTLEROVÁ, K. *Vývoj písma v kostce.* Brno: Učebnice a knihy, 1994.

ČERNÁ, A., SVOBODOVÁ, I., ŠIMANDL, J., UHLÍŘOVÁ, L. *Na co se nás často ptáte?* Praha: Scientia, 2002.

DOHALSKÁ, M. a kol.: *Mluvím, mluvíš, mluvíme*. ČÚV SA ČSSR. Horizont, Praha 1985

HÁLA, B., aj. *Výslovnost spisovné češtiny I. Výslovnost slov domácích*. Praha: SPN, 1955. 2., doplněné vyd. Praha: SPN, 1967 (VSČ I)

HONZÁKOVÁ, M. – ROMPORTL, M. *Čteme je správně? (Slovníček výslovnosti cizích jmen)*. Praha 1981.

ENCYKLOPEDICKÝ SLOVNÍK ČEŠTINY. Karlík, Petr – Nekula, Marek – Pleskalová, Jana, eds.1. vyd. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2002

KRČMOVÁ, M., Jazyk a kultura vyjadřování, Brno, Masarykova univerzita v Brně,1998

KRČMOVÁ, M.: Úvod do fonetiky a fonologie pro bohemisty. Filozofická fakulta OU. Ostrava 2016

KROBOTOVÁ, M. *Spisovná výslovnost a kultura mluveného projevu.* Olomouc 2000.

KUČERA, J. *Výslovnost a skloňování cizích osobních jmen v češtině. Anglická osobní jména.* Hradec Králové 1998.

MLUVNICE ČEŠTINY I. Praha 1986

NOVOTNÁ – HŮRKOVÁ, J. *Výslovnostní norma v uměleckém přednesu.* Praha 1983.

OBROVSKÁ, J. Znají uchazeči o studium českého jazyka český pravopis? *ČJL,* 1999/2000, roč. 50, s. 176 –181.

PFEFFER, V. O „spisovnost" českého pravopisu. In *Sborník prací Filozoficko-přírodovědecké fakulty SU v Opavě.* Řada jazykovědná, D 3, ročník 2003, s. 137 – 144.

PŘÍRUČNÍ MLUVNICE ČEŠTINY. KARLÍK, Petr – NEKULA, Marek – RUSÍNOVÁ, Zdenka (eds.). II., opravené vydání. Lidové noviny, Praha 2008

ROMPORTL, M., a kol. *Výslovnost spisovné češtiny II. Výslovnost slov přejatých*. Praha: Academia, 1978. (VSČ II)

STRAHL, V. *Klíč k výslovnosti cizích vlastních jmen v češtině.* Praha 1999.

SVOBODOVÁ, I. *O psaní velkých písmen*. NŘ, 2000, roč. 83, č.1, s. 17-29.

SVOBODOVA, J. *Průvodce českou interpunkcí.* Vade mecum bohemiae, s. r. o., 2003.

SVOBODOVA, J. Zamyšlení nad pravopisem velkých písmen. *ČJL* 3 – 4, 1998 – 1999, s. 55 – 62.

ZEMAN, J. *Výslovnost a skloňování cizích osobních jmen v češtině. Severská osobní jména.* Hradec Králové 2000.

ZEMAN, J. *Výslovnost a skloňování cizích osobních jmen v češtině. Románská osobní jména.* Hradec Králové 2002.

ZEMAN, J. *Výslovnost a skloňování cizích osobních jmen v češtině. Francouzská osobní jména.* Hradec Králové 2003.

SHRNUTÍ STUDIJNÍ OPORY

Předložený učební text seznamuje studenty se základními principy fonetiky, fonologie (tedy zvukové stránky jazyka), s principy správné výslovnosti a základních zásad českého pravopisu. Důraz je kladen především na témata, s nimiž se student při svém studiu či praxi může setkat a které k poznání vývoje češtiny nejvíce přispívají. Rozsah učebního textu neumožnil podrobnější výklad a detailní rozpracování některých témat. Tyto pasáže najde zájemce v některém ze standartních kompendií uvedených v seznamu literatury.

PŘEHLED DOSTUPNÝCH IKON

Čas potřebný ke studiu

Cíle kapitoly

Klíčová slova

Nezapomeňte na odpočinek

Průvodce studiem

Průvodce textem

Rychlý náhled

Shrnutí

Tutoriály

Definice

K zapamatování

Případová studie

Řešená úloha

Věta

Kontrolní otázka

Korespondenční úkol

Odpovědi

Otázky

Samostatný úkol

Další zdroje

Pro zájemce

Úkol k zamyšlení

Pozn. Tuto část dokumentu nedoporučujeme upravovat, aby byla zachována správná funkčnost vložených maker. Tento poslední oddíl může být zamknut v MS Word 2010 prostřednictvím menu Revize/Omezit úpravy.

Takto je rovněž omezena možnost měnit například styly v dokumentu. Pro jejich úpravu nebo přidávání či odebírání je opět nutné omezení úprav zrušit. Zámek není chráněn heslem.

Název: **Zvuková stránka a grafémika češtiny**

Autor: **Doc. PhDr. et PaedDr. Zbyněk Holub, Ph.D. // PhDr. Vladimír Pfeffer, Ph.D. // Mgr. Ing. Bc. Roman Sukač, Ph.D**

Vydavatel: Slezská univerzita v Opavě

Filozoficko-přírodovědecká fakulta v Opavě

Určeno: studentům SU FPF Opava

Počet stran: 13838

Tato publikace neprošla jazykovou úpravou.